

magazine

De Kromme Rijn vertelt

VOORJAARSNUMMER

1 | 22

THEMA:

900 JAAR WATERBEHEER

EEN DAM IN DE RIJN ÉN EEN REL
IN UTRECHT

DE BELANGRIJKSTE RIVIERDIJK
VAN NEDERLAND

HET LANGBROEK: HET NATTE
MOERAS GETEMD

WAT DOET HET WATERSCHAP
VOOR ONS?

VAREN, FIETSEN EN KANOËN IN
DE KROMME RIJNSTREEK



Water! Vriend of vijand?

900 jaar leven met
water in Utrecht
1122 – 2022

Tot 11 november 2022
te zien in de Expo van
Het Utrechts Archief



900 Jaar waterbeheer in de Kromme Rijnstreek

Voor je ligt de eerste editie van *De Kromme Rijn vertelt*. Het magazine is een initiatief van Museum Dorestad. Het eerste nummer staat geheel in het teken van de viering van 900 jaar waterbeheer in De Stichtse Rijnlanden, met speciale aandacht voor de Kromme Rijnstreek, waar die geschiedenis begon. Door het jaar heen worden er veel festiviteiten georganiseerd. Zo is er de tentoonstelling 'Water, vriend of vijand?' in Het Utrechts Archief en in de schotbalkenloods in Wijk bij Duurstede. De VVV Kromme Rijnstreek organiseert diverse leuke activiteiten en er verschijnt een indrukwekkend boek van Ad van Bommel. En ons eigen jubileumjaar vieren we onder het motto 'Waterbewust leven maakt het verschil'. We laten zien hoe veelomvattend het waterschapswerk is, en hoe iedereen zelf kan bijdragen aan een klimaatbestendige tuin, straat en stad.

De afdamming van de Rijn in 1122 in Wijk bij Duurstede was een grote gebeurtenis. Alleen al het handmatig opwerpen van een dam in de ongeveer 100 meter brede rivier was een enorme prestatie. Maar bovenal vormde de afdamming de start van het georganiseerde waterbeheer in ons gebied en was die een keerpunt in de landschapsgeschiedenis. Lees er in dit magazine alles over: over de afdamming van de Rijn, de bewogen geschiedenis van de Lekdijk, de ontginning van het 'Lange Broek' en de rol die het hoogheemraadschap in het hedendaagse waterbeheer speelt.

*Wij wensen je veel leesplezier,
Hoogheemraad Karin Sommer-De Vries
portefeuillehouder cultuurhistorie en 900 jaar waterbeheer*

INHOUD



Een dam in de Rijn én een rel in Utrecht / 4

Afdamming van de Rijn was een voorwaarde om het Langbroek te kunnen ontginnen. Dat ging niet zonder slag of stoot. Het leidde tot een gewapend treffen in Utrecht.



De Lekdijk - de belangrijkste rivierdijk van Nederland / 16

De Lekdijk beschermt ons tegen overstromingen. Het onderhoud van zo'n dijk is cruciaal, anders gaat het mis, zoals in het verleden regelmatig is gebeurd.



Langbroek: het moeras getemd / 32

Na afdamming van de Rijn kon de ontwikkeling het Lange Broek beginnen. Voor ontwatering werd de Langbroekerwetering gegraven. Daarna kwam de ontginning op gang.

Artikelen

- 9 Column: Het geheim van de Lekdijk bij Wijk
- 12 Vaar mee met de Krommerijnder
- 14 Interview hoogheemraad Els Otterman
'Geef de natuurlijke dynamiek van water meer ruimte'
- 22 Oral historie: de kameraar van de Lekdijk
- 24 De zorg voor de Lekdijk door de eeuwen heen
- 29 Twee Lekdijk fietsroutes
- 30 Interview omgevingsmanager
Jannes van Hove
'Het werk aan de Lekdijk is nooit af'
- 32 Langbroek: het moeras getemd
- 39 Verken de Langbroekerwetering per kano!
- 40 Een zeldzaam goed bewaard gebleven cultuurlandschap
- 44 Interview regiomanager Dennis van de Waardt
'Het waterbeheer in Langbroek staat voor flinke uitdagingen'
- 46 Hoe zat het ook alweer?
- 48 Voel en ruik de historie – het archief is voor iedereen
- 50 Het Kromme Rijnpad: barstensvol cultuurhistorie



tekst Kaj van Vliet, Het Utrechts Archief

Een dam in de Rijn

én een rel in Utrecht

De Lekdijk bij Wijk bij Duurstede bij hoogwater. De 465 meter lange dam in de Rijn beslaat het dijkgedeelte voor het park bij kasteel Duurstede, zie de pijlen. luchtfoto HDSR

Wie nu over de Lekdijk bij Wijk bij Duurstede loopt, kan zich moeilijk voorstellen hoe het er 900 jaar geleden uitzag. Op deze plaats splitste de rivier zich in de Rijn richting Utrecht en de Lek, die uitkwam bij het mondingsgebied van de Maas. In 1122 viel het besluit om de Rijn af te dammen, een voorwaarde om de grote moerassen in het stroomgebied van de Rijn, waaronder het Langbroek, te kunnen ontginnen. De afdamming was een zeer ingrijpende maatregel, die niet zonder slag of stoot tot stand kwam. Letterlijk, het leidde zelfs tot een gewapend treffen in Utrecht. De dam werd gelegd en voor de scheepvaart richting Utrecht kwam een alternatieve route. De Rijn tussen Wijk en Utrecht kennen we tegenwoordig als de Kromme Rijn.

De 465 meter lange dam die 900 jaar geleden in de Rijn is aangelegd, ligt tussen het westelijke uiteinde van de walmuur en kasteel Duurstede. Als onderdeel van de Lekdijk is de dam al lang niet meer als zodanig herkenbaar. Maar loop je erover, dan kun je je goed voorstellen dat het afdammen van de rivier een enorme klus moet zijn geweest. In de 12e eeuw beschikte men immers slechts over eenvoudige hulpmiddelen. De aanleg van de dam was dan ook een waterstaatkundig werk van formaat (zie kader 'Een waterstaatkundig werk van formaat, pag 8). De eerste keer dat de dam wordt vermeld, is in een keizerlijke oorkonde voor bisschop Godebald van Utrecht uit 1165, pas ruim veertig jaar na de aanleg ervan. In het Latijn wordt de dam omschreven als 'de afsluiting van de Rijn, die in de volksmond *dam* wordt genoemd, bij of in de plaats die als Wijk wordt aangeduid' en daar 'in vroeger tijd was gelegd'. Een exacte datering van de aanleg is niet overgeleverd, maar er zijn meerdere aanwijzingen dat de dam in of heel kort na 1122 moet zijn gelegd. Vrijwel zeker is dat het besluit is genomen tijdens de rijksdag van de Duitse keizer Hendrik V die in dat jaar in Utrecht werd gehouden.¹

Een lumineus idee

Het idee om de Rijn af te dammen kwam uit de koker van de Utrechtse bisschop Godebald. Door afdamming zou de waterstand van de Rijn omlaag gaan, de rivier niet langer jaarlijks buiten zijn oevers treden en het mogelijk worden om de laaggelegen moerasgebieden in het stroomgebied tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht te ontwateren. Zo konden ook deze gebieden worden ontgonnen voor de landbouw (zie kader 'Tijdperk van de Grote Ontginningen', pag. 8). Ontginning zou zeer voordelig zijn voor



Door afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede n 1122 werd de Lek de belangrijkste vaarweg. De vaarroute naar Utrecht ging in het vervolg via Lek, Hollandse IJssel en Vaartse Rijn. De Rijn werd afgewaardeerd tot een lieflijk stromende riviertje: de Kromme Rijn. bron: Ad van Bommel, 2009

de bisschop, die als landsheer de eerste rechten had op de woeste gronden. Door het land uit te geven aan zijn vertrouwelingen, zou hij tijns (een jaarlijkse betaling) kunnen innen en tegelijk zou het hun loyaliteit aan hem versterken, wat zijn positie als landsheer in de regio zou verstevigen. Waarschijnlijk had de bisschop zijn afdamningsplan al vóór aanvang van de rijksdag van 1122 met de keizer besproken. Godebald had ruimschoots de gelegenheid om hem er warm voor te maken: in de voorafgaande twee maanden verbleef hij namelijk aan het hof van de keizer. Het was belangrijk om het plan goed toe te lichten, want het afdammen van de Rijn bij Wijk betekende meer water door de Lek en een grotere kans op overstromingen langs de Lek en de Hollandse IJssel. Dit vergrootte de noodzaak voor bedijking langs deze rivieren.

Blokkade voor de scheepvaart

Aan een dam in de Rijn kleefde nog ander groot nadeel: het betekende een blokkade voor de scheepvaart. De Rijn gold bovendien als een *via regia*, een rijksvaarweg, waarbij voor een verregaande ingreep als deze toe-

stemming van de keizer vereist was. Die zou nooit zijn goedkeuring geven als niet eerst een goede oplossing zou worden gevonden voor alle scheepvaartverkeer voorbij Wijk, richting Utrecht en Muiden, waar zich belangrijke handelsnederzettingen bevonden. Zo kende Utrecht al in de 11e eeuw vier jaarmarkten per jaar, die door kooplieden uit alle windstreken werden bezocht: uit het stroomgebied van de Rijn en de Moezel, uit het Friese kustgebied, maar ook uit Saksen, Denemarken en Noorwegen. De oplossing voor de scheepvaart werd gevonden in de aanleg van een nieuwe scheepvaartroute: een 8 kilometer lange Nieuwe Rijn, een kanaal dat de Rijn bij Utrecht met de Hollandse IJssel zou verbinden en tegenwoordig bekend staat als de Vaartse Rijn (zie kader 'Een Nieuwe Rijn', pag. 8). Deze nieuwe route via de Lek en de Vaartse Rijn was weliswaar ietsje langer maar een stuk minder bochtig dan de sterk meanderende Rijn tussen Wijk en Utrecht.

Aanloop naar de rijksdag

Met Pinksteren (14 mei 1122) arriveerde Hendrik V met zijn gevolg in Utrecht voor de daar te houden rijksdag. Keizerin Mathilde

¹ Hendrik V was keizer in het gehele Duitse rijk, dat naast ons land ook Oostenrijk, Zwitserland en delen van Frankrijk en Noord-Italië omvatte. Hij reisde voortdurend van de ene naar de andere stad, meestal een bischopsstad zoals Utrecht, waar hij over een eigen residentie beschikte. Elk jaar hield hij een aantal rijksdagen, vergaderingen waar de belangrijkste machthebbers uit een bepaalde regio met de keizer de actuele politieke kwesties bespraken. Zo'n rijksdag vond in 1122 in de dagen na Pinksteren in Utrecht plaats.

Links: Keizer Hendrik V met keizerin Mathilde aan zijn zijde, hier aan hun huwelijksmaaltijd kort na hun verloving in Utrecht in 1110. Miniatuur uit een keizerskroniek die in opdracht van Hendrik werd gemaakt, waarschijnlijk als cadeau aan Mathilde, circa 1114.

Rechts: Paleis Lofen in Utrecht. Resten van deze keizerlijke residentie in de burcht van de bisschop zijn bewaard gebleven in kelders van huizen tussen het Domplein en de Vismarkt. Vanaf 2 juni 2022 zullen die voor het publiek toegankelijk worden gemaakt. foto Het Utrechts Archief, 1999



reisde mee in het gezelschap. Zij koesterde goede herinneringen aan de stad, waar zij zich twaalf jaar eerder als jonge Engelse prinses met Hendrik had verloofd. Ook verschillende graven, de aartsbisschop van Keulen en andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders hadden zich voor de bijeenkomst in Utrecht verzameld. De beraadslagingen over allerlei rijkszaken duurden meerdere dagen en zullen voornamelijk hebben plaatsgevonden in de grote zaal van paleis Lofen, de residentie van de keizer in de burcht van de bisschop. Daar is vast opnieuw gesproken over de plannen voor de Rijndam. Ook Willem van Goye, graaf in de omgeving van Utrecht en het Kromme Rijngebied, en andere vooraanstaande leenmannen van de bisschop moeten bij die gesprekken betrokken zijn geweest, evenals de Utrechtse

schout en de burggraaf, beiden als vertegenwoordigers van de bewoners van de stad.

Tumult

Het verloop van de onderhandelingen zal wel altijd in nevelen blijven gehuld, maar zoveel is zeker: de belangen van de bisschop en de graaf en hun mannen botsten met die van de bewoners van Utrecht en Muiden. En ook de proosten (oversten) van de kapittels van de Dom en Oudmunster (de twee oudste kanunnikengemeenschappen in Utrecht), die tot de belangrijkste domeinheren behoorden in het Kromme Rijngebied, namen een eigen positie in. De beschikbare bronnen vertellen ons weinig over de precieze inhoud van het conflict. Ging het over het plan als zodanig of vooral over de manier waarop dat moest worden uitgevoerd? Of over de

middelen die daarmee waren gemoeid en wie daarvoor op moest draaien? Op enig moment liepen de gemoederen echter zo hoog op, dat het tot een gewapend treffen kwam tussen de mannen van de graaf en de bisschop enerzijds en de hovelingen van de keizer anderzijds, die al snel hulp kregen van Utrechtse omwonenden. ‘Van alle zijden snelden gewapende troepen toe en het hele hof van de keizer en tegelijk de stad raakten in opschudding’, aldus een eigentijdse kroniek. ‘Er klonken verwarde strijdkreten, alsof er [...] een samenzwering tegen de keizer was beraamd. Een felle strijd ontbrandde waarbij de ene partij aanviel en de andere heftige tegenstand bood. Velen sneuvelden. De meeste burchtmannen [mannen van de bisschop] werden gevangengenomen, de anderen vluchtten in een versterkte toren die daar [in de burcht Lofen] stond. Ook de bisschop zelf werd als medeplichtige aan de laaghartige aanslag [op de keizer] en op aanklacht van majesteitsschennis onder bewaking gesteld.’

Winnaars en verliezers

Pas na bemiddeling van de aartsbisschop van Keulen en betaling van een flinke

‘Er klonken verwarde strijdkreten, alsof er [...] een samenzwering tegen de keizer was beraamd. Een felle strijd ontbrandde’

som geld werd bisschop Godebald weer in vrijheid gesteld. Graaf Willem werd uit zijn ambt gezet wegens hoogverraad. Ook verschillende andere leenmannen van de bisschop betaalden een hoge prijs. Anderen trokken juist profijt van hun steun aan de keizer. Zo kregen de proosten van Dom en Oudmunster een deel van de bestuurlijke bevoegdheden van graaf Willem toegewezen. En ook de inwoners van Utrecht en Muiden werden voor hun loyaliteit aan de keizer beloond: op 2 juni 1122 ontvingen zij in paleis Lofen uit handen van de keizer een plechtige oorkonde, waarin hij de rechten en privileges bevestigde die de bisschop al eerder aan de burgers had verleend. Eeuwenlang zouden de Utrechtse en de Muidenaren aan deze oorkonde hun stadsrecht ontlelen. Zij mochten de stad beschermen met een aarden wal en kregen financiële gunsten ten koste van de bisschop. Zo werden de burgers van Utrecht vrijgesteld van de bisschoppelijke tol. Deze vrijstelling was bedoeld voor alle inwoners van de *ambitus*, de omloop of vrijheid van de stad. Op die 2e junidag van 1122 ontvingen de Utrechtse nog een oorkonde. Daarin stelde de keizer de toltarieven vast die kooplieden van elders in Utrecht moesten betalen. Daarmee maakte de keizer een einde aan alle klachten over de te hoge tolgelden die de bisschop aan hen oplegde. Tot slot, zo blijkt uit de tekst van beide oorkonden, legden de Utrechtse op die dag een eed van trouw af aan de keizer, die in hen een belangrijke bondgenoot zag tegenover hun ambitieuze, maar ook zeer eigengereide bisschop. Overigens ging de keizer wel akkoord met de aanleg van de dam en de Vaartse Rijn, waarvoor de



De beide oorkonden die op 2 juni 1122 door de Duitse keizer werden uitgevaardigd voor de inwoners van Utrecht en Muiden. Boven de oorkonde met de bevestiging van het stadsrecht, onder de oorkonde met de optekening van de tarieven van de Utrechtse tol.

werkzaamheden al snel ter hand werden genomen.

Welvaart voor stad en platteland

Tijdens een rijksdag vier jaar later, in 1126, trok bisschop Godebald opnieuw aan het kortste eind. Ditmaal ging het geschil over de rechten op het oostelijke deel van Langbroek, waar de ontginning van het veenmoeras na de afdamming van de Rijn op gang was gekomen. Godebald werd echter op de vingers getikt door de Domproost, die de bisschop erop wees dat de omringende bezittingen in Doorn en Cothen ooit aan de Domkerk waren geschonken, en de aangrenzende ontginning dus toekwam aan het Domkapittel. Het keizerlijk hof stelde de Domproost in het gelijk. Hierna werd de ontginning overgenomen door het Domkapittel. De ontginningen onder Sterkenburg en Driebergen bleven wel bij de bisschop. Hoe dan ook, eeuwen later mogen we Godebald wellicht toch heel dankbaar zijn. Zelf kreeg hij misschien minder dan gehoopt, maar met zijn plan heeft hij wel een heel groot stempel gedrukt op het landschap van de Kromme Rijnstreek en de ontwikkeling van de nederzettingen in dit gebied. Door de dam veranderde de Rijn in de kalme waterloop van de Kromme Rijn en de voormalige moerassen in vruchtbare gronden. De aanleg van de Vaartse Rijn zorgde voor een goede scheepvaartverbinding richting Utrecht en verder. Utrecht profiteerde volop van de verleende stadsrechten en kon zich ontwikkelen tot de belangrijkste middeleeuwse stad in Nederland (zie kader De Oudegracht met zijn karakteristieke werfkelders pag 10).

Een waterstaatkundig werk van formaat

Het leggen van de liefst 465 meter lange dam in de Rijn moet een gigantische klus zijn geweest, waar heel wat mensenhanden aan te pas zijn gekomen. Het werk zal vooral in de zomermaanden en het begin van het najaar zijn uitgevoerd, de periode waarin de waterstand in de Rijn het laagst is. Waarschijnlijk heeft het dichten van de Rijn meerdere jaren geduurd. De dam was een zogenaamde rijdsdijk, gefundeerd op een bed van rijshout, takkenbossen van elzenhout of wilgentenen. Dit in tegenstelling tot andere delen van de Lekdijk, waarvoor graszoden als ondergrond zijn gebruikt. Uit een bodemprofiel van de ondergrond blijkt dat deze rijdsdijk op een laag van 2 meter klei en daarop nog eens een 2 meter dik pakket met zand met grind is gelegd; het materiaal waarmee de bedding van de rivier is afgesloten. In eerste aanleg zal het dijklichaam van de dam in de Rijn niet veel hoger zijn geweest dan het maaiveld van de naastgelegen oeverwallen, die zo'n 1,5 meter boven het gemiddelde waterpeil van de rivier lagen. Een stuk lager dus dan de huidige Lekdijk, die wel 6 tot 7 meter hoog is. Die dijkhoogte is het resultaat van eeuwenlang steeds verder ophogen en verbreden van de dijk. Voor dit dijkgedeelte gold vanouds een aparte onderhoudsregeling. Het onderhoud was in dit geval niet de verantwoordelijkheid van de eigenaren van de grond waarop de dijk was aangelegd, maar een gezamenlijke verantwoordelijkheid van de ruim twintig gerechten (buurschappen) in het stroomgebied van de Kromme Rijn en de bovenloop van de Vecht, tot aan Maarssen toe. Die organisatie is te beschouwen als de vroegste rechtsvoorganger van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams en dus van het huidige Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Tijd van de Grote Ontginningen

In de 11e en vroeg 12e eeuw begon de ontginning van grote stukken van de lagergelegen delen van het graafschap Holland en het bisdom Utrecht. Door de veengebieden in lange percelen te verkavelen en te ontwateren werd de grond voor landbouw geschikt gemaakt. De graaf van Holland en de bisschop van Utrecht namen als landsheren hierin het voortouw. Op lokaal niveau vervulden de grondbezitters van bestaand cultuurland een initiërende rol. Dit konden adellijke heren zijn, leenmannen van de graaf of de bisschop maar ook kerkelijke instellingen zoals een abdij of een van de vijf Utrechtse kapittels⁴, waaraan de bisschop veel landerijen had geschonken. In deze periode, ook wel de tijd van de Grote Ontginningen genoemd, werden ten zuiden van de nederzetting Utrecht – in respectievelijk Raven (Hoog- en Laagraven, nu Utrecht Zuid), bij Jutphaas (het noordelijk gedeelte van Nieuwegein) en Vreeswijk (het zuidelijk gedeelte van Nieuwegein) – al grote stukken land ontgonnen. De eerste aanzetten daartoe waren er ook langs de noordoever van de Hollandse IJssel, in het stroomgebied van de Kromme Rijn en het grote veengebied ten oosten van de Vecht tussen Utrecht en Maarssen. Voor een grootschalige aanpak van dit gebied en de broeklanden tussen de toenmalige Rijn en de Heuvelrug – het Lange Broek – was het noodzakelijk de waterstand in de rivier omlaag te brengen en te stabiliseren, zodat de rivier niet meer buiten de oevers zou treden. Alleen dan kon de ontwatering van deze laaggelegen gebieden succesvol worden aangepakt. Hiervoor waren twee mogelijkheden: het aanleggen van dijken langs de Rijn tussen Wijk bij Duurstede en Utrecht of een dam in de Rijn bij Wijk. Gekozen is voor het laatste. Afdamming was alleen zinvol als ook elders langs de Rijnloop tussen Amerongen en Wijk en langs de Lek en de bovenloop van de Hollandse IJssel een aaneengesloten bedijking zou komen. Aangenomen wordt dan ook dat begin 12e eeuw grote delen van de noordelijke oever van deze rivieren al van dijkes waren voorzien, die omstreeks 1122 tot één geheel zijn gesmeed. Lees meer over 900 jaar Lekdijk op pagina 16. Lees meer over de ontginning van Langbroek op pagina 32.

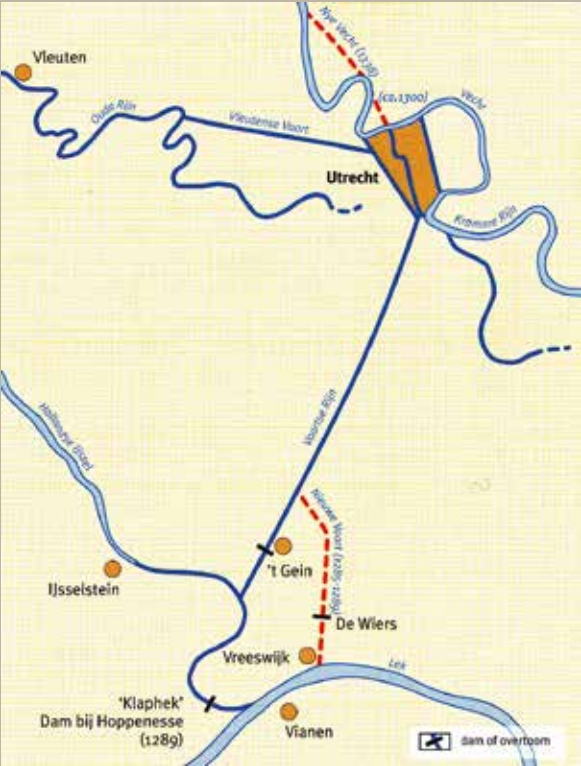
4. Een kapittel is een gemeenschap van kanunniken, een soort klooster maar dan meer open naar de buitenwereld en met een minder zware leefregel.

Een Nieuwe Rijn!

Het afdammen van de Rijn betekende een blokkade voor de scheepvaart. Als alternatief werd daarom een nieuwe scheepvaartroute bedacht: een 8 kilometer lang kanaal van zo'n 15 meter breed, dat de Rijn bij Utrecht zou verbinden met de Hollandse IJssel bij 't Gein, net voorbij de splitsing van Lek en IJssel bij Vreeswijk. Dit kanaal, later bekend als de Vaartse Rijn, heette in de 12e eeuw *Novus Renus*, de Nieuwe Rijn. Het werd in een rechte lijn gegraven, dwars door de pas ontgonnen gebieden van Raven en Jutphaas. De aanleg en het onderhoud kwamen voor rekening van de bewoners van Utrecht, die daarentegen geen aandeel hadden in het onderhoud van de dam bij Wijk bij Duurstede. Er was – letterlijk – nog een hobbel te nemen. Omdat de noordelijke Hollandse IJsseldijk niet mocht worden doorgraven, moesten schepen bij 't Gein over de dijk heen worden getrokken. Bij schepen die te groot waren voor deze overtoom, werd de lading met een kraan over de dijk gezet en overgeladen in een kleiner schip. Op die manier konden schepen via de Rijn en de Lek toch de stad Utrecht bereiken, en vandaar hun reis vervolgen over de Vecht naar Muiden en de toenmalige Zuiderzee. Of over de Oude Rijn naar Woerden en Leiden. De oude monding van de Rijn bij Katwijk was in die tijd al volledig verzand. Natuurlijk had men ook kunnen kiezen voor een overtoom over de Lekdijk bij Wijk. Probleem was echter dat de rivier na de afdamming niet meer voldoende water voor de scheepvaart zou voeren. De Vaartse Rijn daarentegen werd gevoed met water uit het veenstroompje 't Gein, de Jutphase wetering en de wetering die kort na 1122 werd gegraven als uitwatering voor de ontginning bij Schalkwijk. De route over de Lek en de Vaartse Rijn was bovendien korter, want minder bochtig dan de sterk meanderende Rijn tussen Wijk en Utrecht.



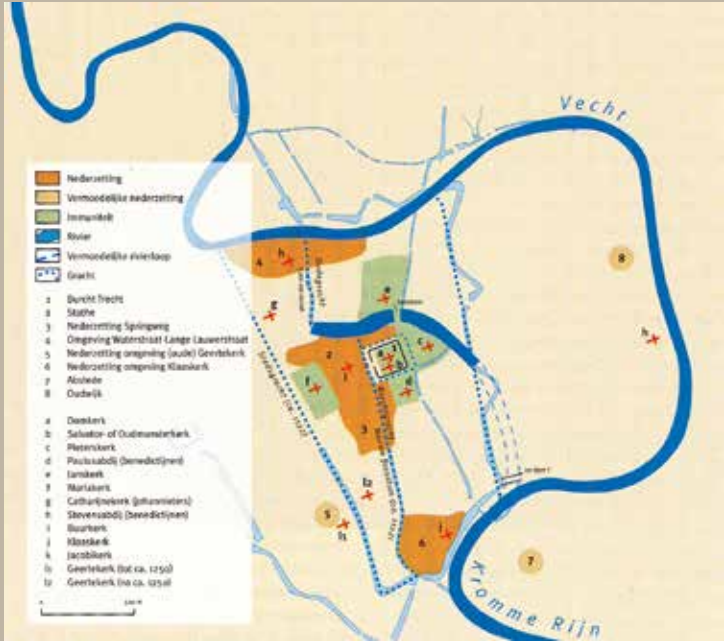
Dit meest zuidelijke gedeelte van de vaart, ook wel de Doorslag, heeft nog zijn oorspronkelijke breedte van circa 16 meter. foto Kaj van Vliet



De Vaartse Rijn tussen de Rijn bij Utrecht en de Hollandse IJssel bij 't Gein. Na de afdamming van de Hollandse IJssel in 1285 volgde de aanleg van de Nieuwevaart naar Vreeswijk, zodat een directe verbinding met de Lek ontstond. Op de rechteroever van de vaart vormde zich in de twaalfde eeuw een kleine handelsnederzetting met de naam 't Gein. In 1295 kreeg deze plaats zelfs stadsrechten, maar een eeuw later stonden er nog maar een paar huizen overeind. kaart Maarten Slooves naar ontwerp van Kaj van Vliet, bron: Ad van Bemmél, 2009



De Oudegracht ten zuiden van de Gaardbrug. Dit gedeelte is tussen 1122 en 1127 gegraven en heet dan de nieuw gegraven gracht. De voor Utrecht zo kenmerkende werven aan weerszijden van de gracht geven toegang tot de kelders onder de huizen aan de gracht.
foto Kaj van Vliet



De Utrechtse omwalling dateert van kort na 1122. In de loop van de twaalfde en dertiende eeuw werd deze op steeds meer plaatsen vervangen door een muur. Eind veertiende eeuw was die muur wel 9 meter hoog. kaart Maarten Slooves naar ontwerp Kaj van Vliet, bron: Ad van Bemmelen, 2009

De Oudegracht met zijn typerende werfkelders

De afdamming van de Rijn en de aanleg van het kanaal Vaartse Rijn boden nieuwe kansen voor de ontwikkeling van Utrecht als de handelsnederzetting. Na 1122 werden geleidelijk de ontgonnen lagergelegen delen van de stad voor bewoning in gebruik genomen. En direct in het verlengde van het nieuwe kanaal werd tussen 1122 en 1127 het zuidelijk gedeelte van de Oudegracht gegraven. Die sloot aan op de andere, al bestaande delen van de Oudegracht. De gracht verbond de Kromme Rijn bij Tolsteeg aan de zuidzijde met de Vechtloop bij de Weerd aan de noordzijde, en liep pal ten westen langs de bisschoppelijke burcht – de opvolger van het castellum van de Romeinen – dat het hart van de Utrechtse nederzetting vormde en waar de oudste markten werden gehouden. De Oudegracht zou als hoofdas gaan dienen waarlangs de stedelijke bebouwing van Utrecht zich later in de Middeleeuwen verder zou ontwikkelen. Parallel aan de gracht werden twee verdedigingsgrachten gegraven, als onderdeel van de nieuwe omwalling, waarmee omstreeks 1122 werd begonnen en die de stad Utrecht zijn kenmerkende harpvormige contour gaven. De gracht kreeg een aanleg met brede aflopende oevers waarop de schepen konden worden afgemeerd, en met dijkes aan weerszijden om het achterliggende land droog te houden. Toen in de dertiende eeuw niet alleen het waterpeil van de Rijn maar ook dat van de Vecht met een dam werd gestabiliseerd, en ook de Zuiderzee geen invloed meer had op de waterstand in de gracht, konden de oevers tot werven worden omgevormd en de huizen langs de gracht van kelders worden voorzien. Op die manier heeft de dam in de Rijn ook aan de wieg gestaan van de typische Utrechtse werfkelders.



Kaj van Vliet

Het geheim van de Lekdijk bij Wijk

Wijk bij Duurstede mag bogen op een rijke historie. Veel mensen zullen die in verband brengen met de vermaarde handelsplaats Dorestad, die midden 9e eeuw meermalen het doelwit was van plunderende Noormannen. Anderen zullen denken aan het kasteel Duurstede, dat door David van Bourgondië tot residentie van de bisschop van Utrecht werd gemaakt. Of aan het fraaie middeleeuwse stadje met de korenmolen aan de rivier. Maar dat zich hier ook een van Nederlands oudste waterstaatkundige monumenten bevindt, is weinig bekend. Het was in het jaar 1122, 900 jaar geleden, dat het besluit werd genomen om de Rijnloop bij Wijk richting Utrecht af te sluiten met een dam. Dit werd gezien als de beste oplossing om het gebied tussen Wijk en Utrecht verder te kunnen ontginnen. Er kwam een dam die maar liefst 465 meter lang was – een gigantisch werk, dat in die tijd zijn weerga niet kende. Alleen door een grote inzet van mensen en materieel kon die klus worden geklaard. Een niveau van watermanagement dat sinds de tijd van de Romeinen in onze streken niet meer was vertoond. Maar waar ligt die dam dan eigenlijk? Die plek moet je met een lampje zoeken. Het wemelt bij de Lekdijk en de Walmuur van de bordjes met historische informatie, maar over deze dam geen woord. Terwijl uit historische bronnen toch goed valt te reconstrueren in welk gedeelte van de huidige Lekdijk die dam zit verstopt. In 2023 start Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden met de uitvoering van de versterking van dit deel van de Lekdijk. Zou het niet een goed idee zijn als het waterschap – dat zijn oorsprong toch direct ontleent aan de organisatie die voor het beheer van deze dam in het leven werd geroepen – dat project aangrijpt om ook de dam in dit stuk Lekdijk beter zichtbaar te maken? Een goed samenspel met meerdere andere partijen is dan vereist: waterschap, gemeente, provincie... De aanleg van de dam kwam 900 jaar geleden niet zonder slag of stoot tot stand. Maar wat toen is gelukt, kan ook vandaag de dag een succes worden. Als alle betrokken partijen de handen ineenslaan, is Wijk bij Duurstede een monument rijker: een van de oudste waterstaatkundige monumenten van ons land.

Kaj van Vliet, rijks- en gemeentearchivaris in Utrecht



Vaar mee met de Krommerijnder

Speciale jubileumvaarten 900 jaar waterbeheer

Varen met de Krommerijnder
april t/m oktober
 Elke zaterdag en zondag en op
 aanvraag.
 Tevens speciale jubileumvaarten.
 Start 13.30 uur
www.vvvkrommerijnstreek.nl/krommerijnder



Varen op de Kromme Rijn betekent genieten van statige oude landgoederen, van prachtige boomgaarden, van natuurvriendelijke oevers waar flora en fauna welig tiert en natuurlijk vooral van een prachtige slingerende rivier. Laat je verrassen door de rust en de schoonheid.

Op de Kromme Rijn kun je vaartochten maken met de nagebouwde trekschuit de Krommerijnder. Dit type schepen voer vroeger over de Kromme Rijn van Wijk bij Duurstede naar Utrecht en terug. De boot wordt aangedreven door een fluistermotor, waardoor in alle stilte is te genieten van de natuur. Onderweg wordt informatie gegeven over de geschiedenis van Wijk bij Duurstede, Cothen en de Kromme Rijn.

Ter ere van het 900-jarig jubileum van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden is er een aantal speciale jubileumvaarten, waarbij uitgebreid verteld wordt over de rol van het waterschap in de Kromme Rijnstreek.

Vaartochten gaan altijd door, tenzij dit door weersomstandigheden onverantwoord is. Bij kans op regen is het raadzaam een paraplu mee te nemen. Dankzij de huif is het mogelijk om droog te zitten.

1122 2022

IN 2022 VIERT
 HOOGHEEMRAADSCHAP
 DE STICHTSE RIJNLANDEN
 900 JAAR WATERBEHEER

BEZOEK HET FESTIVALTERREIN!



HOOGHEEMRAADSCHAP
 DE STICHTSE
 RIJNLANDEN



WATERBEWUST
 LEVEN MAAKT
 HET VERSCHIL!

HDSR.NL/900JAARWATERBEHEER
 #900JAARWATERBEHEER



Interview • Els Otterman

Els Otterman is hoogheemraad – ‘wethouder’ van het waterschap – bij Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden. Ze heeft dijkversterking, duurzaamheid en ruimtelijke ontwikkeling en het Kromme Rijngebied in haar portefeuille. We spreken haar over de werkzaamheden van een waterschap, klimaatverandering en verduurzaming.

‘Geef de natuurlijke dynamiek van water meer ruimte’

Niko van der Sluijs, foto Hans Dijkstra

‘Weten mensen wat een waterschap doet?’

‘De meeste mensen weten wel dat we ons bezighouden met veilige dijken, maar we doen veel meer. We zuiveren het rioolwater en werken aan schoon en voldoende water in sloten en kanalen: niet te veel en niet te weinig. Dat werk is minder bekend. Wonen en werken onder zeespiegelniveau is echter niet vanzelfsprekend. In ons gebied hielden zo’n 170 rechtsvoorgangers – voormalige waterschappen en polders – met molens en (stoom) gemalen ons gebied droog. Met onze elektrische gemalen doen we dat nog steeds, maar die technische benadering is eindig. De gevolgen van klimaatverandering zijn niet meer met alleen krachtiger gemalen op te lossen.’

Hoe gaat het waterschap om met klimaatverandering?

‘Als waterschap ondervinden we als eerste de gevolgen van klimaatverandering. We krijgen te maken met langduriger perioden van extreme neerslag én droogte. We zullen regenwater daarom veel langer in ons gebied vast moeten houden. Bijvoorbeeld door het te laten infiltreren in de zandige Heuvelrug. Dat vergt een gezamenlijke aanpak: we kunnen dat niet alleen. Gemeenten en inwoners kunnen daarbij helpen. Bijvoorbeeld door subsidie bij ons aan te vragen voor de actie ‘Tegel eruit, plantje erin’ of afkoppeling van regenwater, waardoor dat niet langer via dakgoot en regenpijp het riool instroomt, maar in de tuin of op straat de grond in zakt. Daardoor

stijgt de grondwaterstand en raakt het rioolstelsel minder snel overbelast.

Ook onze dijken ondervinden de gevolgen van klimaatverandering. Langdurige perioden van hoogwater in de grote rivieren zullen steeds vaker voorkomen. We maken ze robuust zodat ze sterk genoeg zijn om het hoogwater van de toekomst te doorstaan. Dat doen we in het project Sterke Lekdijk (zie pagina 30).

Hoe pakt het waterschap dijkversterking aan?

‘Zo duurzaam mogelijk. We werken daarbij van grof naar fijn. De indruk kan zijn dat een dijktraject niet voldoet aan de normen, maar als we heel kritisch kijken, dan valt het misschien toch mee en hoeven we veel minder doen, dan we in eerste instantie dachten. Daarmee voorkomen we dijkversterking, wat veel duurzamer is. De meest duurzame dijk is de dijk die je uiteindelijk niet hoeft te versterken!

Verder kijken we kritisch naar het in te zetten materieel. We streven samen met aannemers naar emissieloos werken. Dat betekent dat we zoveel mogelijk werken met elektrisch en/of waterstof aangedreven materieel, en dat lijkt succesvol. Door samenwerkingsovereenkomsten af te sluiten met aannemers kunnen we hen zicht bieden op werk. Investeren in duurzaam materieel wordt zo voor aannemers rendabel. Het helpt hen de transitie te versnellen. Als onze werkwijze navolging krijgt bij andere

waterschappen en Rijkswaterstaat, betekent dat een grote stimulans voor duurzame dijkversterking. Ten slotte werken we zoveel mogelijk met duurzaam materiaal. Voor een dijkversterking is veel grond nodig. Als we die grond zo dicht mogelijk bij de plaats winnen waar het gebruikt wordt, bespaart dat transport en dus CO₂-uitstoot.’

U heeft de Kromme Rijnstreek onder uw hoede. Wat speelt daar zoal?

‘Het Kromme Rijngebied bestaat uit een lappendeken van waterpeilgebiedjes. Dat is doordat landbouw en natuur elk een eigen peil vragen. Boeren willen begaanbaar land waarvoor een lager waterpeil nodig is dan voor natuur. Je kunt je afvragen of het huidige systeem heel handig is. We zijn met het afvoeren van water iets te ver doorgeschoten en daar moeten we opnieuw de balans in zoeken, zowel in het belang van de natuur als van de landbouw. Want in droge jaren snakken ook de boeren naar meer water. Als we op de flanken van de Utrechtse Heuvelrug het water beter vasthouden, kan natuur en landbouw in het Langbroekerweteringgebied langer profiteren van schoon kwelwater. Verder zorgt de hoge stikstofdepositie voor te voedselrijk water. Door regelmatig de watergangen te baggeren verwijderen we voedselrijk slib. Zo verbetert de waterkwaliteit. Datzelfde geldt voor de waterkanten. Door te maaien en het maaisel af te voeren verschrallen we de bodem, wat goed is voor de biodiversiteit. Het voorkomt dat soorten die goed gedijen in een voedselrijke omgeving de overhand krijgen.’

‘Als waterschap ondervinden we als eerste de gevolgen van klimaatverandering’

Heeft u een boodschap voor alle Nederlanders?

Lang hebben we gedacht dat we het watersysteem naar onze hand konden zetten, maar daar is een einde aan. We moeten de natuurlijke dynamiek van water meer ruimte geven en accepteren dat er af en toe water in de straat of op het land blijft staan. Ook kunnen we zelf zuinig zijn met drinkwater, en regenwater beter vasthouden in onze tuin. Zo kunnen we ook in de toekomst nog genieten van al het moois wat ons gebied te bieden heeft!’



De Lekdijk

de belangrijkste rivierdijk van Nederland

Al 900 jaar beschermt de Lekdijk ons tegen overstromingen. Het onderhoud van zo'n dijk is cruciaal, anders gaat het mis, zoals in het verleden regelmatig is gebeurd. De Lekdijk ligt van Amerongen tot Schoonhoven geheel op Utrechts grondgebied, maar moet ook voorkomen dat het laaggelegen Holland onderloopt; het is tot op de dag van vandaag de belangrijkste rivierdijk van Nederland.

tekst Kees Volkers

De aanleg van de Lekdijk, rond 1122 en kort daarna, stond niet op zichzelf. Ze was onderdeel van een reeks waterstaatkundige ingrepen, waaronder afdamming van de Rijn bij Wijk bij Duurstede en de ontginning van het Langbroek. De afdamming betekende dat al het Rijnwater voortaan via de Lek zou worden afgevoerd. De kans op overstromingen van de Lek nam hierdoor toe, met alle schadelijke gevolgen van dien; niet alleen voor de Utrechtse ontginningsplannen, maar misschien nog wel meer voor het laaggelegen gewest Holland. Een dam in de Rijn zou dus weinig zin hebben zonder bedijking van de Lek.

Gesloten bedijking

Langs de Lek waren al primitieve kades om de ontginningen op de oeverwallen te beschermen. Maar tegelijk met de afdamming van de Rijn zullen deze kades zijn versterkt tot een vrijwel gesloten bedijking. Die bedijking begon aan de voet van de Heuvelrug bij Amerongen en liep aanvankelijk door aan de noordkant van de Hollandse IJssel tot aan De Meern(dijk). De 465 meter lange dam bij Wijk zal in die eerste Lekdijk zijn opgenomen. Vermoedelijk zal toen ook al een vorm van organisatie zijn opgezet om de dijk te onderhouden. In ieder geval is bekend dat voor het deel van de Kromme Rijndam een

onderhoudsregeling bestond voor alle rechtsgebieden (gerechten) tussen Wijk bij Duurstede en Maarssen die afwaterden op de (Kromme) Rijn en, in het verlengde daarvan, de zuidelijke Vecht. Die organisatie is te beschouwen als de vroegste rechtsvoorganger van het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams en dus van het huidige Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Overstromingen

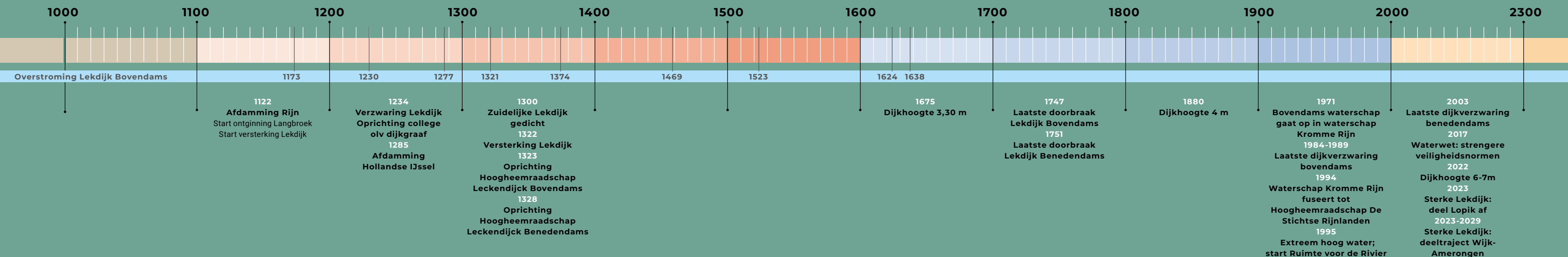
De eerste primitieve dijk bleek al spoedig te zwak. In 1173 en rond 1230 waren er grote overstromingen. Bisschop Otto III van Utrecht en graaf Floris IV van Holland kwamen na die

laatste dijkdoorbraak overeen dat de noordelijke Lekdijk flink verzwwaard moest worden. Tevens stelden zij nieuwe regels op voor controle en onderhoud van de dijk. Zo richtten ze een college op om de zorg voor de dijk op zich te nemen, onder leiding van een 'dijkgraaf'. Ongetwijfeld zullen ook afspraken zijn gemaakt over het onderhoud en het meebetalen aan de dijk. Zo ontstond al vroeg een organisatie die we ook zien bij de latere waterschappen, ook wel hoogheemraadschappen genoemd. De ingrepen van 1234 betekenden een serieuze verbetering van de noordelijke Lekdijk, die echter op één plaats nog niet



foto Kees Volkers

De Lekdijk door de eeuwen heen



‘Holland bemoeide zich nadrukkelijk met de ‘Utrechtse’ dijk. Het belang van het gewest met haar welvarende steden nam in de loop der tijd alleen maar toe’



Deze tabel uit 1702 is een overzicht van de bijdragen voor het onderhoud aan de Lekdijk voor 36 gerechten binnen de dijkkring van de Lekkendyck Bovendams. De lijst wordt geflankeerd door de namen en wapens van de veertien hoogheemraden. bron: HUA

helemaal aaneengesloten was. Stroomafwaarts van Vreeswijk splitste de Hollandse IJssel zich af van de Lek. Door afdamming van de Rijn, de aanleg van dijken en de ontginning van de venen nam de wateroverlast in Holland sterk toe. Dat water kwam via de Hollandse IJssel vrijelijk naar binnen stromen, tot ergernis van de graven van Holland. Onder druk van graaf Floris V van Holland zag Utrecht zich in 1285 gedwongen ook de Hollandse IJssel af te dammen. Sindsdien liep de Lekdijk aaneengesloten door tot Schoonhoven, waar werd aangesloten op Hollandse dijkstructuren. Vanaf die tijd sprak men over de Lekdijk Bovendams en de Lekdijk Benedendams. Niet veel later, rond 1300, werd pas de zuidelijke Lekdijk gesloten. Het was overigens een van de vele conflicten die Utrecht en Holland uitvochten over wateroverlast. Probleem was dat Holland op het laagste punt lag en dus al het water te verwerken kreeg dat de hoger gelegen delen van Nederland juist aan het lozen waren. Daar zat Holland niet op te wachten. Eenzelfde

conflict speelde zich af over de afwatering van de Utrechtse venen via de Oude Rijn.

De dijkbrief van 1323
Holland bemoeide zich dus nadrukkelijk met de ‘Utrechtse’ dijk. Het belang van het gewest met haar welvarende steden nam in de loop der tijd alleen maar toe. De dijk moest daarom in goede staat verkeren en ook in goede staat blijven. Na dijkdoorbraken bij Vreeswijk in 1321-1322 werden opnieuw maatregelen genomen om de dijk veiliger te maken. In 1323 vaardigde de Utrechtse bisschop Jan van Diest de eerste ‘dijkbrief’ uit voor de Lekdijk Bovendams (33 kilometer) en in 1328 voor de Lekdijk Benedendams (22 kilometer inclusief de IJsseldam). De brief regelde het onderhoud van de Lekdijk en het toezicht daarop. Tevens werden twee dijkcolleges ingesteld: het Hoogheemraadschap Leckendijck Bovendams en het Hoogheemraadschap Leckendijck Benedendams. Deze jaartallen gelden als de officiële oprichtingsjaren

van deze hoogheemraadschappen, als we de voorgangers niet meerekenen. De waterschappen hebben tot respectievelijk 1971 en 1974 bestaan! Het Bovendamse waterschap ging in 1971 op in het waterschap Kromme Rijn, dat op zijn beurt in 1994 weer met andere waterschappen fuseerde tot het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden. Via een andere route is uiteindelijk ook het Benedendamse waterschap hier terecht gekomen.

Het waterschap als bijzondere bestuurslaag
Waterschappen of hoogheemraadschappen vormen naast het landsbestuur, de provincie en de gemeente een vierde, aparte bestuurslaag in Nederland. Ze vertegenwoordigen alle bewoners binnen het waterschapsgebied. Iedereen die belang had bij een veilige dijk droeg bij aan het onderhoud van de dijk en de kosten daarvan. Dat waren allereerst de eigenaren van de hoeven die aan de dijk grensden, maar ook de bewoners of gerechten in het achterland die door een dijkdoorbraak getroffen zouden worden. In het geval van de Lekdijk ging het om veel mensen. Met elkaar deelden zij de zorg voor de dijk en de afwatering van het gebied achter de dijk. De lijfspreuk van het Hoogheemraadschap Leckendijck Bovendams luidde dan ook ‘*Concordia Res Parvae Crescunt*’, vrij vertaald ‘Samen kunnen we grote dingen verrichten’ ofwel ‘Eendracht maakt macht’. Het principe dat iedereen die door de dijken wordt beschermd daaraan meebetaalt gaat nog steeds op: tegenwoordig draagt ieder huishouden in het Kromme Rijngebied waterschapslasten af via de BghU (Belastingsamenwerking gemeenten en hoogheemraadschap Utrecht).

De veilige dijk
Na het sluiten van de eerste, primitieve dijk zijn bijna negen eeuwen voorbijgegaan. In die tijd is er veel met de dijk gebeurd, zie het artikel ‘De zorg voor de Lekdijk door de eeuwen heen’. Zo is zij vele malen verbeterd en opgehoogd. Maar ook talloze malen doorgebroken. Soms, in tijden van oorlog,



Lekdijk Benedendams bij Jaarsveld. foto Jan Ausems

werd de dijk moedwillig doorgestoken, door de vijand of door onszelf om ons tegen de vijand te beschermen. Of we sloegen bressen in de dijk in de vorm van schutsluizen, inlaten en gemalen. Dat laatste gebeurde uiteraard gecontroleerd. Het gevaar kwam van de niet moedwillige, vaak onverwachte dijkdoorbraken, waarbij de mens geen

antwoord had op de oerkrachten van de natuur. In het verleden was een doorbraak steevast aanleiding om de dijk aan te pakken en veiliger te maken. Tegenwoordig streven we ernaar om het onheil voor te zijn. Dat is, wat de noordelijke Lekdijk betreft, al meer dan 270 jaar gelukt: de laatste doorbraak

→ De laatste dijkdoorbraak

De laatste doorbraak van de Lekdijk, in 1747, betrof dijkslag 294, niet ver van boerderij en waakhuis De Noort, stroomafwaarts van Wijk bij Duurstede. Ze vond plaats toen het water alweer aan het zakken was. De oorzaak was kwel: water dat door de dijk sijpelt en ongemerkt zand en klei uitspoelt. Toen het waterpeil daalde, zakte het dijklichaam in. Kwel is vooral een gevaar in zandige delen die onder de dijk lopen, zoals oude stroomruggen. Boerderij De Noort bestaat als boerderij nog steeds. Niet ver van de boerderij is de toen gevormde wiel te zien: een diep gat dat werd uitgespoeld door het water dat hier door een bres in de dijk kolkte. Het water stroomde het Kromme Rijngebied in en reikte tot de stad Utrecht, waar de kelders aan de Oudegracht onder liepen.



Limietpaal in De Heul (Schalkwijk) die de grens van het Hoogheemraadschap Leckendijck Bovendams aangaf. Op de paal de lijfspreuk ‘*Concordia Res Parvae Crescunt*’, vrij vertaald ‘Samen kunnen we grote dingen verrichten’. foto Kees Volkers



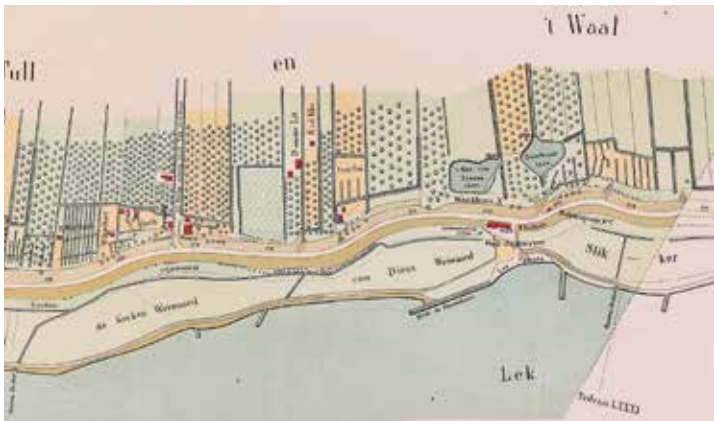
De Lekdijk is vele malen verbeterd en opgehoogd, maar ook talloze malen doorgebroken. Ook werden bressen in de dijk gemaakt in de vorm van schutsluizen, inlaten en gemalen, zoals hier bij fort Honswijk. Voor de laatste dijkverzwaring moest de inlaatsluis verdwijnen (zie dam rechts). foto HUA



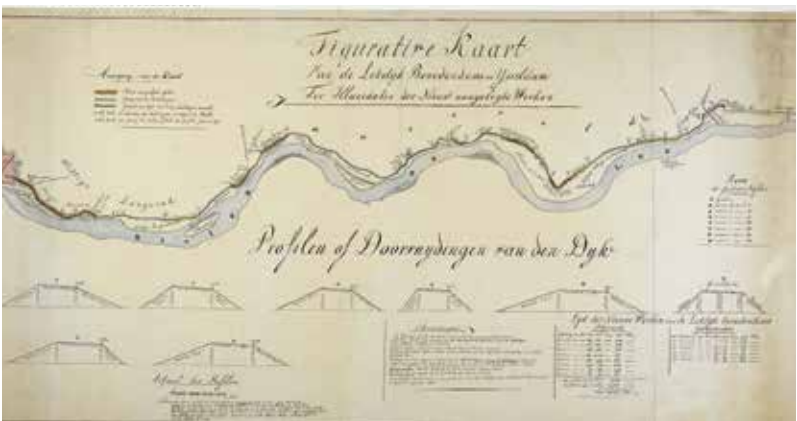
De Prinses Beatrixsluizen vormen via het Lekkanaal een bres in de Lekdijk voor de scheepvaartverbinding tussen de Lek en het Amsterdam-Rijnkanaal. Ze zijn in 1938 als eerste bouwwerk in Nederland vernoemd naar de net geboren prinses Beatrix. foto Jan Ausems



Lek bij Tull en 't Waal. Dat resultaten behaald in het verleden geen garanties bieden voor de toekomst, werd duidelijk bij de hoogwaterstanden van 1995 toen het Lekwater tot aan de dijkkrui reikte en een groot gebied ten zuiden van de Lek geëvacueerd moest worden. foto HDSR



Bij het Oud Slijkerveerhuis (Tull en 't Waal) zijn nog twee wielen te zien die zijn ontstaan bij doorbraken in 1496 en 1624. bron: RAZU



Aanbesteding en dijkprofielen voor verzwaring van de Lekdijk Benedendams in 1850. bron: HUA

‘De meeste dijkdoorbraken in het verleden zijn veroorzaakt door hoog water in combinatie met kruiend ijs’

bovendams was in 1747, de laatste beneden-dams in 1751.

Kruiend ijs

De meeste dijkdoorbraken in het verleden zijn veroorzaakt door hoog water in combinatie met kruiend ijs. Door ophoping van ijs in de rivier – tegenwoordig een zeldzaam verschijnsel – stagneerde de stroming en steeg daarachter het waterpeil, waarna het over de dijk liep en de dijk het door de hoge druk begaf. Niet alle dijkdoorbraken zijn gedocumenteerd, maar bekend is dat de Lekdijk Bovendams in ieder geval is doorgebroken in 1173, 1230, 1277, 1321, 1374, 1469 (vermoedelijk), 1496, 1523, 1624, 1638 en 1747. Soms getuigt een wiel nog van een doorbraak van lang geleden, zoals de plas bij De Noort. Soms verraadt een dijkdoorbraak zich door een opvallende kronkel in het dijklichaam, omdat het nieuwe dijkdeel om het gat heen aangelegd moest worden.

Steeds hogere dijken

We zagen dat de doorbraken van 1230 en 1321 hebben geleid tot rigoureuze verbeteringen van de dijk en de oprichting van de hoogheemraadschappen. In de eeuwen daarna is de dijk voortdurend gerepareerd, versterkt en opgehoogd. Dat heeft niet alleen te maken met onze toegenomen behoefte aan veiligheid, maar ook met het inklinken en

zakken van de binnendijkse ontginningen (het maaiveld) en het steeds hoger worden van de uiterwaarden door slibafzetting, waardoor de rivierbedding aan capaciteit inboet. Over de hoogte van de eerste dijk zijn geen gegevens bekend, maar rond 1675 stak de dijk gemiddeld zo’n 3,30 meter boven het maaiveld uit, in 1880 was dat vier meter, anno nu is dat tussen de 6 en 7 meter. De dijk is niet alleen steeds hoger, maar ook steeds breder geworden, met name aan de binnendijkse kant. Zo wordt tegendruk geboden aan het water dat aan rivierzijde tegen de dijk drukt.

Ruimte voor de rivier

De laatste dijkverzwaring bovendams vond plaats in de periode 1984-1989. Een paar jaar later al, in 1995, reikte het water zo hoog, dat serieus werd gevreesd voor dijkdoorbraken. Gelukkig hielden de dijken het, maar de boodschap was duidelijk: we moeten voortdurend alert blijven op onze rivierdijken. De laatste dijkverzwaring benedendams werd in 2003 afgerond. Maar in 2017 zijn in de Waterwet nieuwe, strenge veiligheidsnormen opgenomen. In de toekomst moeten de dijken voldoen aan een overstromingskans van 1:30.000 in het jaar. Daar zitten we nu ver onder. Metingen hebben uitgewezen dat de Lekdijk tussen Amerongen en Schoonhoven op de meeste plekken hoog genoeg is,

maar niet voldoet aan de nieuwe normen voor stabiliteit en ‘piping’ (kwelwater dat bij hoogwater onder de dijk door sijpelt). Dat kan onder meer worden bereikt door het aanbrengen van kwelschermen in de dijk. Een nieuwe dijkversterkingsronde is enkele jaren geleden gestart met het project Sterke Lekdijk (zie hdsr.nl/sterkelekdijk). Het eerste deeltraject bij Lopik (benedendams) zal in 2023 gereed zijn. Tussen 2023 en 2029 komt het deeltraject Wijk bij Duurstede-Amerongen aan de beurt. Naast dijkversterking wordt sinds 1995 ook ingezet op verruiming van de rivier, onder meer door het afgraven en uitdiepen van de uiterwaarden. Hierdoor ontstaan geulen en zandplaten; waar voorheen koeien graasden ontwikkelen zich kwelmoerassen. Zo neemt de afvoercapaciteit van de rivier en tegelijk ook de natuurwaarde van de uiterwaarden toe. We moeten afwachten of en hoe lang deze strategie soelaas zal bieden, ook gezien de huidige klimaatontwikkelingen. Want als de geschiedenis ons iets heeft geleerd, is dat de rivier altijd probeert haar eigen plan te trekken.

Lees meer over het project Sterke Lekdijk op pagina 30.

Over de zode, God, Bach en de Dijk

Adriaan Geuze



Pasfoto op Sonderausweis IM2/1942
Verblijfsvergunning in de openlucht tuschen 24 en 4 uur, der Deichvogt des Deigamtes Lekdijk Benedendams en IJsseldam: Adriaan Hubert Geuze

Adriaan Hubert was 40 jaar kameraar, de specifieke Stichtse benaming voor technisch opzichter.

Ik heb veel herinneringen aan mijn grootvader en het Dijkhuis van Jaarsveld. Als kind bracht ik er veel tijd door. Het Dijkhuis met de grote vierkante keuken en de woonvertrekken; de magazijnen en stallen, de werkplaats; de boomgaard en moestuin met de bunker; de buxustuin; de ruimtes voor de evacuees; de zolder waar onderduikers hadden gezeten; de (voor ons verboden) vergaderzalen met lambriseringen, wapenschilden en zilver. We zwommen bij het strandje in de Lek, ik viste bij de loskade van Brokking Veevoer, ik leerde er polsstokspringen. Mijn vader is hier opgegroeid en ontmoette er mijn moeder, de schippersdochter van mijn andere grootvader die er ooit veevoer loste. Voor onze familie is het Dijkhuis Jaarsveld het magische epicentrum. Mijn grootvader die er 39 jaar kameraar was (1932-1971) heeft grote invloed op mij gehad. Niet het minst omdat ik naar hem vernoemd werd, naam en bijnaam, en omdat wij op dezelfde dag jarig zijn!

Adriaan Hubert Geuze sr. solliciteerde in het crisisjaar 1932 met 385 anderen naar de positie van kameraar bij het Hoogheemraadschap Lekdijk Benedendams en de IJsseldam. Hij kreeg de baan. Hij was een Zeeuw van Tholen en had ervaring met de dijkenbouw in West-Brabant. Zeeuwen zijn zeer plichtsgetrouw en voor hen zijn dijken compromisloos. Wat vermoedelijk even goed meegespeelde in de motivatie tot zijn benoeming uit de honderden kandidaten, was dat hij een mensen-mens was, orgel speelde en protestant was. Het werk van kameraar in de gereformeerde Lopikerwaard was onmogelijk zonder begrip voor en draagvlak van de strenggelovige bevolking. De gereformeerde kerk in Lopik had bovendien dringend een organist nodig.

De Lekdijk tussen Vreeswijk en Schoonhoven beschermt niet alleen de middeleeuwse Lopikerwaard maar is evenzeer de dijk die het Rijnland – het hart van Holland – verdedigt. In de negentiende eeuw waren dijkdoorbraken in het rivierengebied als gevolg van winterse ijssdammen schering en inslag. Drie zeer catastrofale watersnoden die het gehele rivierengebied van Lobith tot Dordrecht inclusief het Maas- en IJsselgebied hadden getroffen, maakten deel uit van de collectieve herinnering. Vanuit de dijkenbouw had men voor dit winterse noodlot geen antwoord. Het rivierengebied bleek zo kwetsbaar dat men het feitelijk zou moeten opgeven. Gelukkig was de Lekdijk nooit bezweken en bleef Holland steeds gespaard. Hoe kon men Holland blijvend beschermen? Het rivierwater was een existentiële dreiging. Gek genoeg waren de waterstanden in de zomers te laag en problematisch voor de moderne scheepvaart naar het opkomende Duitsland.

Volgens mijn grootvader was de Lekdijk de ‘belangrijkste dijk van Nederland, zonder welke de Randstad niet kon bestaan’. Hij vertelde me dat ‘het water altijd bedreigde’. Hij maakte deel uit van de nieuwe tijd waarin de omslag was

gekomen van de jonge generatie civiel ingenieurs die de plannen hadden gemaakt voor de normalisatie van de rivieren. In Thorbeckes tijd had het tweetal Ferrand en Van der Kun de overtuiging gebracht dat rivieren over de gehele lengte een regelmatige stroombedding moesten krijgen in doorsnede en verhang, en dat er nieuwe shortcuts moesten worden gebaggerd naar het Hollands Diep voor de Maas via ‘de Amer’ en de Waal via ‘de Nieuwe Merwede’. In de rivieren werd met een systeem van kribben de stroomgeul genormaliseerd. Het belang van het beheer van ‘zijn’ Lekdijk Benedendams was duidelijk af te lezen aan het grote Dijkhuis van Jaarsveld dat in 1905 was gebouwd in dezelfde stijl als het Rijksmuseum. In de Wederopbouwperiode werden de Nederrijn en de Lek ‘bovendams’ zelfs gekanaliseerd met een serie futuristische boogvormige stuwen bij Driel, Amerongen en Hagestein. Naar dat laatste wereldwonder nam hij me mee. Mijn grootvader was muzikaal en had langspeelplaten met ragtime en boogiewoogie, maar vooral Bach. In zijn gekke hoofd was de Dijk heilig. Dijken zijn schoon als de dijken van Zeeland en de Wadden. Boeren mochten er geen palen in slaan en hij was er kien op dat hun vee het talud en de zode niet vertrapt. De dijk was het grootste en het enige, hij had het er altijd over. Voor de dijk had je ontzag. De dijk kreeg zondermeer een mythische dimensie. De dijk was geen waterstaatkundig kunstwerk maar werd een karakter. In zijn perceptie werden God, de orgelmuziek van Bach en de Dijk één personage. Hij las het hoogheemraadschap, het machtige polderlandschap en de nietige hardwerkende mensen vechtend tegen het noodlot als één omvattend narratief. Hij vond zijn werk belangrijk maar vooral ook heel erg leuk. In zijn lieve bevlogenheid gaf hij leiding aan het team van het Dijkhuis en onderhield veel contacten met boeren, aannemers, de mensen van het dorp, de kerk en de notabelen. Hij was een verhalenman die inspireerde. Ik deelde zijn aanstekelijke geloof in dijkenbouw met barokke religieuze bezieling. In mijn jeugdige jongensziel plantte hij de mantra’s als ‘het dijkbeslag’, ‘kweldruk’, ‘de zode’ ‘bovendams benedendams’, ‘Ferrand en Van der Kun’ en ‘Hagestein’.... Hij was een held en mijn rolmodel. Volgens mijn vader was hij ‘de leeuw die over de dijk waakt’, de wapenspreuk op de gevel van het Dijkhuis. Ik zou zeker ingenieur worden, maar diep van binnen was ik het al. In de jaren na zijn pensionering werkte hij gedreven aan het Vierde Deel van de geschiedenis van het Hoogheemraadschap van 1905-1974, de noodzakelijk aanvulling op de drie officiële historische delen van Van Ittersum en Van Hengst (1200 tot 1900). De vier boeken hebben altijd op mijn plank gestaan.

Tien jaar na zijn dood ondernam ik een pelgrimage op de fiets over zijn Dijk van Schoonhoven naar het kleine kerkhof van Jaarsveld aan de dijkvoet. Hier is zijn graf en waakt mijn grootvader over de dijk. Mij was opgevallen dat die dijk leeg is. Er staan geen huizen of objecten op de dijk, dit in tegenstelling tot de bebouwde dijk over de gehele route van Rotterdam via Capelle, Bergambacht tot Schoonhoven. In trotse melancholische tred liep ik naar het Dijkhuis, de wandeling die wij de laatste keer in zijn begrafenisprocessie in omgekeerde richting hadden gelopen op de bronzen slag van Jaarsvelds kerkklok. Het Dijkhuis was niet veranderd, het ornamentale metselwerk gloeide in het strijklicht. Ik voelde me gelukkig en probeerde de Latijnse spreuk op de gevel te spellen: VIVO LEO CESPITE TUTUS.... wat stond er nou echt? Mijn vaders HBS-tijd was zeker geen garantie voor het juist lezen van deze klassieke leuze? Ik besloot door te fietsen naar Lopik om de pelgrimage te eindigen op het krappe balkon met het bescheiden kerkorgel waarop Bach met handen en voeten werd gespeeld.’

Eenmaal thuis speurde ik in het woordenboek naar de juiste begripsverklaring. Ik hield het op: ‘de zode waakt over de leeuw’, ‘de zode over Holland’. Als Wagenings ingenieur begreep ik de poëzie en relevantie.

‘De dijk was het grootste en het enige, hij had het er altijd over. Voor de dijk had je ontzag’



Lekdijk bij fort Honswijk. foto Kees Volkers

De zorg voor de Lekdijk door de eeuwen heen

tekst Kees Volkers



Het dijkhuis voor het Hoogheemraadschap Lekdijk Benedendams in Jaarsveld. Dit dijkhuis uit 1905 verving het oude dijkhuis uit 1654. Tegenwoordig zijn er 's zomers in het weekend op afspraak rondleidingen mogelijk. foto HUA

Het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden zorgt ervoor dat we droge voeten houden. Daarvoor regelt ze de totale waterhuishouding binnen haar werkgebied. Zo heeft ze onder meer de controle over alle waterlopen, plassen, sluisjes, stuwen, gemalen, et cetera. De laatste jaren is daar de zorg voor de waterkwaliteit bij gekomen. Maar het allerbelangrijkste is het beheer en onderhoud van de Lekdijk. De organisatie daarvan voltrok zich eeuwenlang volgens vaste patronen, die hun sporen in het dijklandschap hebben achtergelaten.

Het onderhoud van de dijk – herstellen van beschadigingen en verzakkingen, maaien, leggen van graszoden, repareren van de weg, op- en afritten et cetera – was in principe de verantwoordelijkheid van de eigenaar van het perceel of de hoeve grenzend aan de dijk. Voor sommige delen van de dijk (dijkslagen) waren hele dorpen of gerechten dijkplichtig, dit konden gerechten zijn tot ver in het achterland. Zo was de dijk opgedeeld in erfdijkslagen of hoefslagen, een principe dat in het algemeen met de term ‘verhoefslagting’ wordt aangeduid. Wie voor welk deel verantwoordelijk was, werd bijgehouden in het dijkboek. De Lekdijk Bovendams telde in de 17e eeuw 633 dijkslagen, die werden aangegeven met genummerde dijkslagpalen (of verhoefslagpalen) op de kruin van de dijk. De dijkplichtige kon het onderhoud zelf ter

hand nemen of uitbesteden aan ‘dijkmakers’, gespecialiseerd in dijkonderhoud. De individuele dijkplicht maakte pas in de 19e eeuw plaats voor contributie in geld en onderhoud uit algemene middelen, uitgevoerd door aannemers. De 18e- en 19e-eeuwse hardstenen dijkslagpalen zijn Benedendams nog veel aanwezig. Bovendams staan er nog maar enkele; bij de dijkverzwaring van 1988 zijn de meeste verwijderd. Deze sieren nu het straatbeeld in Wijk bij Duurstede als anti-parkeerpalen. De rol van de dijkslagpalen is overgenomen door moderne hectometerpaaltjes.

De dijkschouw: een feestelijk gebeuren

Om de staat van de dijk te controleren hielden dijkgraaf en heemraden drie keer

per jaar een schouw. De dijkplichtige moest daarbij aanwezig zijn. Als gebreken werden geconstateerd, konden boetes worden uitgevaardigd of werden die op kosten van de dijkplichtige door een werkploeg gerepareerd. Voor herbergiers in de omgeving was de schouw een welkome gebeurtenis, want de leden van het dijkcollege – uitsluitend adellijke grondbezitters en deftige burgers uit de stad Utrecht – lieten zich de wijn goed smaken. Eens in de tien jaar vond een dijkmeting plaats om te bepalen of de dijk nog breed en hoog genoeg was. Dat was helemaal een feestelijk gebeuren, waarbij een groot gezelschap was betrokken: dijkgraaf, heemraden, landmeters, knechten, koetsiers en zelfs een kok, want ook hier werd goed gegeten en gedronken onderweg. De meting van 1746 duurde, inclusief nameting, tien

dagen en telde 27 personen, drie koetsen en achttien paarden. Onderweg werd geslapen en gegeten in herbergen en huizen van dijkopzichters. De schouw is anno nu nog steeds een belangrijk onderdeel van het dijkbeheer en gebeurt te voet en per auto, de wijn blijft echter achterwege. Daarnaast worden moderne digitale technieken ingezet.

Het dijkleger paraat bij calamiteiten

Het gebied dat door de Lekdijk werd beschermd – de dijkring – omvatte uiteraard een veel groter areaal dan de aangrenzende hoeven, zelfs tot voorbij de stad Utrecht. De binnen de ring vallende gerechten betaalden mee aan het onderhoud van de dijk in de vorm van Lekdijkgelden. Deze gelden waren niet bedoeld voor het dagelijkse onderhoud – dat viel immers onder de dijkplichtigen – maar voor de ‘bedrijfskosten’ van het waterschap en het niet-dagelijkse onderhoud, zoals het repareren van de dijk na een doorbraak. In de gerechten die binnen de dijkring vielen, gold bovendien de plicht dat alle grondeigenaren of hun pachters zich bij hoog water beschikbaar moesten stellen om de dijk te bewaken, te versterken of te dichten na een doorbraak. Dit dijkleger diende zich na het luiden van de noodklokken met spa, houweel of ander bruikbaar gereedschap te melden bij het dichtstbijzijnde ‘waakhuis’.

Slimme dijkinfrastructuur

De Lekdijk was in blokken verdeeld, die elk ressorteerden onder een wacht- of waakhuis. Meestal waren dit grote boerderijen aan de voet van de dijk, waar de boer tevens waakmeester was. Soms waren ze speciaal als waakhuis gebouwd, dan stonden ze aan de dijk met een aangebouwd dikmagazijn. Er stonden ook losse dikmagazijnen op de dijk. In de magazijnen waren materialen en gereedschap opgeslagen voor onderhoud en reparatie van de dijk. De waakhuisen waren verzamelpunten voor het dijkleger, vanwaar de dijkwerkzaamheden werden gecoördineerd. Benedendams waren waakhuisen aangeduid met een hoge hardstenen paal aan de landzijde van de dijk. Bij de Bovendamse waakhuisen stonden houten masten – zogenaamde seinpalen – waar bij kritieke toestand borden of lantaarns in gehangen werden. Benedendams zijn ook de waakhuispalen nog te zien; ze worden afgedekt door een platte steen waarop een lantaarn kon staan. De waakmeesters sloegen alarm als het water te hoog kwam te staan. Dit konden zij aflezen op de klokkenslagpalen, die aan de waterzijde van de dijk stonden. Bij kritieke waterstanden – het klokkenslagpeil – moesten de noodklokken worden geluid. De klokkenslagpalen werden in de 19e eeuw vervangen door peilschaalhuisjes, die bij



Van boven naar beneden: waakhuisen en dikmagazijnen bij De Heul, Den Oord en Vreeswijk. foto's respectievelijk Kees Volkers, Kees Volkers, HUA

ieder waakhuis te vinden waren. Hiervan zijn er nog diverse aanwezig.

Dijk vol palen

De Lekdijk stond vol met palen. Naast dijkslagpalen, waakhuispalen, seinpalen en klokkenslagpalen kennen we nog de limiet- of banpalen die de grenzen van het hoogheemraadschap aangaven. Zulke limietpalen staan nog aan het begin van de dijk in Amerongen (2x), bij de IJsseldam, waar de (verplaatste) limietpalen van Boven- en Benedendams broederlijk naast elkaar staan en de markeringspaal op de dijk achter het Dijkhuis in De Heul bij Schalkwijk. Ook behorend tot het dijkerfgoed zijn de schotbalkloodsen, die we vinden op de



De waterkerende muur ('beermuur') in Wijk bij Duurstede. foto Kees Volkers



Links en rechts: Ook behorend tot het dijkerfgoed zijn de schotbalkloodsen op de plekken waar een bres in de dijk is gemaakt, zoals de witte loods bij de Oude Sluis in Vreeswijk, waar de Vaartse Rijn in de Lek uitmondde. Deze sluis is nu dichtgemetseld voor de scheepvaart, maar er kan nog wel water worden ingelaten. foto links Jan Ausems, foto rechts Kees Volkers

Lekdijk in 1894 bij veerhuis, herberg annex waakhuis Oud Slijkerveer (Tull en 't Waal). Hier kon je met een veer naar Hagestein en Everdingen. foto HUA



Restanten van het peilschaalhuisje bij waakhuis Den Oord. Bij hoogwater las de waakmeester, die in het nabijgelegen waakhuis bivakkeerde, regelmatig het waterpeil af. Het water stroomde binnen via een instroomopening onderaan de dijk (nu dichtgemetseld). Het peil was zo, onafhankelijk van de golfslag op de rivier, af te lezen op een peilschaal.

Het voormalige dijkhuis in Schalkwijk van 1866 vormt een uniek ensemble met het dijkmagazijn (nu Museum van Schalkwijk) en bijbehorende dienstwoning, tevens waakhuis, met de banpaal op de dijk en peilschaalhuisje in de uiterwaard. Op de site van Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden is een fraaie kaart te raadplegen met al het waterschapserfgoed. Zie hdsr.nl/watererfgoedkaart



In de Havenpoort in Wijk bij Duurstede zijn de sleuven nog aanwezig, maar tegenwoordig kan de doorgang ook elektrisch worden afgesloten met een stalen schuifdeur die in de muur is verwerkt. foto Kees Volkers

plekken waar een bres in de dijk is gemaakt, zoals bij de sluizen in Vreeswijk en in Wijk bij Duurstede waar in de waterkerende muur (de 'beermuur') een doorgang naar de haven is gemaakt. Sluizen vormen zwakke plekken in de dijk. In de vaak hardstenen sluishoofden zijn sleuven uitgespaard zodat de zwakke plek kon worden afgesloten met balken die waren opgeslagen in een balkenloods. Tegenwoordig zijn de zwakke plekken extra beschermd door middel van damwanden, zoals in de stadsmuur bij Wijk.

Statige dijkhuizen

Het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden is tegenwoordig gevestigd in een modern kantoorcomplex in Houten. Vroeger vergaderden de hoogheemraadschappen meestal in een herberg, zoals destijds

gebruikelijk was. Vanaf 1654 kon het hoogheemraadschap van de Lekdijk Benedendams en de IJsseldam terecht in zijn eigen dijkhuis in Jaarsveld, dat speciaal voor het waterschap was gebouwd. In 1902 werd dit gebouw vervangen door een nieuw dijkhuis in neorenaissancestijl. Het huis in Jaarsveld is nu in bezit van het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden en wordt verhuurd. Op afspraak zijn in de zomer in het weekend rondleidingen mogelijk. Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams vergaderde tot 1811 in de Statenkamer van de Provincie Utrecht op het Janskerkhof. Na wat omzwervingen kocht het college in 1829 een landhuis in De Heul bij Schalkwijk. Na een brand liet het waterschap in 1866 een nieuw dijkhuis bouwen, inclusief dienstwoning voor de technisch opzichter (kameraar) van het college. Toen het bovendamse waterschap in 1971 ophield te bestaan, is het dijkhuis verkocht en kreeg het een woonfunctie. Het huis vormt nog steeds een uniek ensemble met het daar achterliggende dijkmagazijn (nu Museum van Schalkwijk) en de bijbehorende dienstwoning, tevens waakhuis, met de banpaal op de dijk en een peilschaalhuisje in de uiterwaard. In 1892 kocht Hoogheemraadschap Bovendams het statige huis Keistraat 9 in Utrecht, waar de directie 'representatief' kon vergaderen. Dit 'Lekdijkshuis' is in 1979 weer verkocht. Keistraat 9 is een rijksmonument en de vergaderzaal is nog geheel in tact. Er zijn onder meer enkele fraaie tegeltableaus te zien met voorstellingen van de Lekdijk rond 1900.

Twee Lekdijk fietsroutes langs highlights 900 jaar waterbeheer

VVV Kromme Rijnstreek heeft twee fietsroutes gemaakt waarmee je de geschiedenis van 900 jaar waterbeheer met eigen ogen kunt zien. De routes zijn makkelijk via de fietsknooppunten te vinden.

>> Van dam tot vaart - 58 km.

Deze route voert over de Lekdijk vanaf de dam in de Rijn bij Wijk bij Duurstede naar de Vaartse Rijn bij Vreeswijk. De dam in de Rijn is onzichtbaar in de Lekdijk opgenomen. Door de afdamming van de Rijn zou Utrecht per schip onbereikbaar worden. Om dat te voorkomen is in de 12e eeuw de Vaartse Rijn gegraven. Het deel tussen fietsknooppunt 51 en 68 is in de 19e eeuw onderdeel geworden van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Je fietst langs de loopgraven van Werk aan de Groeneweg en Fort Honswijk, waar je gerust even kunt afstappen om een rondje om het fort te wandelen. Fort de Batterijen heeft een mooi terras aan het water, waar je lekker kunt lunchen.

Start en eindpunt: TOP Wijk bij Duurstede

15-96-54-52-51-18-16-15-17-19-18-17-15-6-68-67-66-63-58-57-56-13-14-15

>> Van dam tot zand - 28 km.

Sinds de afdamming van de Rijn in 1122 behoorden de jaarlijkse overstromingen van de rivier tot het verleden. Het moeras Langbroek kon worden ontgonnen. Het werd een rijk gebied met landbouw, kastelen en landgoederen. De route voert tussen Wijk bij Duurstede en Amerongen, aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug, over de dijk die ook in de 12e eeuw is aangelegd om op dit deel overstromingen van de Rijn tegen te gaan. Je passeert het mooie Kasteel Amerongen en Parc Broekhuizen, waar je naast een wandeling over de landgoederen ook op een terras kunt neerstrijken voor een heerlijk kop koffie. Ook fiets je langs het witte Kasteel Sandenburg met zijn mooie Orangerie.

Start en eindpunt: TOP Wijk bij Duurstede

17-18-11-10-9-13-14-15



Op www.vvvkrommerijnstreek.nl/routes zijn meer mooie fietsroutes te vinden.

Interview • Jannes van Hove

De Lekdijk tussen Amerongen en Schoonhoven wordt over een totale lengte van 55 kilometer versterkt. Dit moet ervoor zorgen dat de dijk ook in de toekomst onze veiligheid kan garanderen. De versterking, verdeeld in zes deelprojecten, duurt acht tot tien jaar. Omgevingsmanager Jannes van Hove van Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden is verantwoordelijk voor het traject Amerongen-Wijk bij Duurstede. Deze 11 kilometer dijk bevindt zich in de fase van de planuitwerking. Naar verwachting start de uitvoering in 2023 en is dit tracé in 2026 klaar.

‘Het werk aan de Lekdijk is nooit af’

Niko van der Sluijs, foto Hans Dijkstra



Waarom is het project Sterke Lekdijk nodig?
‘De laatste grote dijkversterking in dit gebied dateert van de jaren 80. Inmiddels is er veel veranderd. Het klimaat verandert, er is in het gebied achter de dijk veel gebouwd en we snappen steeds beter hoe dijken werken. Daarom is de norm in de Waterwet van 2017 voor de dijken flink aangescherpt. Alle rivierdijken in Nederland moeten in 2050 aan de strengere norm voldoen, maar daar willen we niet op wachten. Daarvoor is de Lekdijk die een groot deel van Midden- en West-Nederland beschermt, te belangrijk. Breekt deze dijk door, dan kan zelfs een groot deel van de Randstad overstroomd, tot Amsterdam aan toe. Daarom zijn we het project Sterke Lekdijk gestart. Naar verwachting is het werk rond 2030 gereed.’

Wat zijn de knelpunten bij de Lekdijk?
‘Uit onderzoek blijkt dat de dijk op enkele plaatsen te laag is en op andere plaatsen niet stevig genoeg. Op veel plaatsen is er sprake van ‘piping’. Dat gebeurt wanneer door kwelwater zand onder de dijk wegspoelt. Er ontstaat dan een soort tunneltje; een ‘pipe’. Dat heeft alles te maken met de opbouw van de bodem onder de dijk. Bij Wijk bij Duurstede stroomt de Lek langs de Utrechtse Heuvelrug, waar zand uit de laatste ijstijd is achtergebleven. Hoewel zand voor een stevige ondergrond zorgt, kan het water relatief eenvoudig door dit grove zand heen sijpelen.’

Kijken jullie ook naar andere kansen voor het gebied?
‘Het project richt zich primair op het versterken van de dijk. Maar als we toch bezig gaan, willen we meteen kijken waar

we het gebied beter of mooier kunnen maken. Bijvoorbeeld een fietspad om veilig te kunnen fietsen, rustpunten met een prachtige uitzicht of de natuur in de uiterwaarden versterken. Het is belangrijk om bij een dijkversterking alle partijen te betrekken, zoals bewoners, agrariërs en recreanten maar ook Rijkswaterstaat, Staatsbosbeheer, gemeenten, provincies en natuurorganisaties. Zij kennen het gebied goed en hebben vaak passende ideeën voor een herinrichting. Dit kost tijd, maar de belangen hangen nou eenmaal onlosmakelijk met elkaar samen. Natuurgebieden worden veelal beheerd door Staatsbosbeheer en de weg op de dijk door een gemeente.’

Hebben jullie oog voor de cultuurhistorie?
‘De cultuurhistorische waarden van de Lekdijk en omgeving spelen eveneens een belangrijke rol. De dijk op zich is hiervan al het levende bewijs: een veel beschreven fenomeen, dat door de eeuwen heen is gecreëerd, bijgehouden en gegroeid. Als je de dijk doorsnijdt, kan je als de jaarringen van een boom de opeenvolgende versterkingslagen zien. De dijk zelf is een stille getuige van eeuwenlang waterbeheer. Op de dijk vind je daar nog de symbolen van, zoals dijkpaaltjes, waakhuizen, peilschaalhuisjes en coupures (doorgangen door de dijk die bij hoogwater afgesloten kunnen worden), die ons de geschiedenis van de dijk vertellen. Overal langs de dijk zie je monumentale panden, rijks- of gemeentelijke monumenten, die misschien in eerste instantie niet per se iets over de dijk zeggen, maar markante herkenningspunten zijn voor het gebied. En we kennen natuurlijk de vele verhalen waarin de dijk een hoofdrol speelt. Verhalen over vluchtroutes langs en over dijk voor Engelse piloten tijdens de Tweede Wereldoorlog, verhalen van bewoners, dijkwachters en ga maar door. Het zou mooi zijn als we met de dijkversterking de verhalen zichtbaar kunnen maken, bijvoorbeeld door middel van borden, beelden of exposities.

Op 22 december 2021 heeft het Algemeen Bestuur van het Hoogheemraadschap het waterbeheerprogramma 2022-2027 Stroomopwaarts samen voor de toekomst vastgesteld. Hierin staat een citaat uit de roman De acht bergen van Paolo Cognetti. Uit dit citaat wordt herleid, dat je naar boven, stroomopwaarts, moet kijken.
‘Stroomopwaarts kijken betekent voor ons ver vooruit kijken. Zo kijken we met de dijkversterking vijftig of soms zelf honderd jaar vooruit. En in letterlijke zin: om het toenemende water wat van stroomopwaarts onze kant opkomt te verwerken, hebben de rivieren meer ruimte gekregen. Maar we kijken in letterlijke zin ook stroomafwaarts. Door het veranderende klimaat krijgen we niet alleen vaker en langer hoogwater op de rivieren maar ook een hoger zeeniveau. Dat beïnvloedt de rivierstanden, wat landinwaarts merkbaar kan zijn. Bij



‘De dijk zelf is een stille getuige van eeuwenlang waterbeheer’

Nieuwegein is de werking van eb en vloed al zichtbaar. Dit is waarom we de dijken nu moeten versterken. Bij een verdere stijging van het zeeniveau moeten we tot ver landinwaarts alert zijn.’

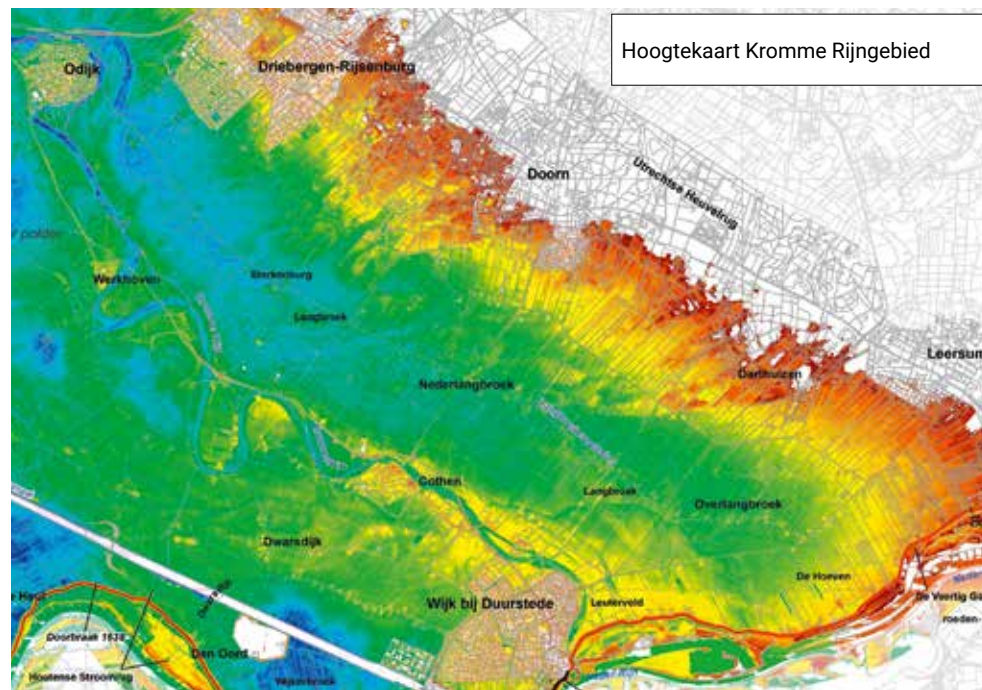
Moeten wij ons zorgen maken over de dreiging van het water?
‘Nederland heeft wat waterbeheersing betreft een reputatie hoog te houden. Honderd procent garantie kunnen we niet geven. Dijkdoorbraken zijn niet ondenkbaar, zeker gezien de steeds extremere weersomstandigheden. Daarom is het noodzakelijk dat we aan onze dijken blijven werken. Het Hoogwaterbeschermingsprogramma, gedragen door het Rijk en de waterschappen, zal ons moeten behoeden voor natte voeten. Nu al weten we dat er na 2030 nieuwe dijkversterkingen nodig zullen zijn, afhankelijk van de snelheid van de klimaatverandering. We houden alles nauwgezet in de gaten. Zeker drie keer per jaar vinden er dijkinspecties plaats en eenmaal per twaalf jaar wordt er een rapport opgemaakt over de volledige staat van de dijk, de dijk-APK.’ Aan ons zal het niet liggen. We doen dit werk, in veranderende organisatievormen, al eeuwenlang. We weten waarover we praten. Maar we weten tegelijkertijd, dat een dijk nooit af is.’

Lees meer op www.hdsr.nl/sterkelekdijk

Langbroek: het moeras getemd

Ooit was het een onbewoonbaar moeras, nu is het een van de oudste en zeldzaam goed bewaard gebleven cultuurlandschappen in de provincie Utrecht: het Langbroek. Negen eeuwen geleden, na de afdamming van de Rijn in 1122, kon de ontwikkeling van het gebied worden aangepakt. Allereerst werd voor ontwatering van het moeras een centrale wetering gegraven – de Langbroekerwetering. Daarna kwam de ontginning op gang, opgedeeld in afzonderlijke ontginningsblokken.

tekst Kees Volkers



Langbroek: Het Langbroek: een natter gebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de stroomruggen van de Kromme Rijn.

Tussen de flanken van de Utrechtse Heuvelrug en de stroomruggen van de Kromme Rijn strekte zich tot de 12e eeuw 'het Lange Broek' - uit: een langwerpig nat, moerassig gebied (het broek) tussen hoger gelegen delen. De rivier de Rijn schuurde bij Amerongen langs de Heuvelrug, boog daarna af naar het zuiden en bij Zeist weer terug naar de Heuvelrug, een in de ijstijd gevormde stuwwal. Zo ontstond tussen de oeverwallen van de rivier en de stuwwal een kom, een soort badkuip die in de winter en het voorjaar vol water stond: het Lange Broek, of kortweg het Langbroek.

Door deze specifieke eigenschappen neemt het gebied een eigen plaats in binnen het Kromme-Rijngebied, met een afwijkende ontginnings- en bewoningsgeschiedenis. Terwijl de omliggende hoger gelegen delen al vroeg bewoond werden en in cultuur waren gebracht, bleef het Langbroek lang een onbewoonde wildernis. Dit blijkt ook uit de afwezigheid van Romeinse vondsten in het

broek, in tegenstelling tot de archeologische rijkdom op de stroomruggen. Rond 1100 waren aan de voet van de Heuvelrug al nederzettingen ontstaan als Zeist, Weerddorp (Driebergen), Doorn, Darhuizen, Leersum en Amerongen. Op de oeverwallen van de Rijn lagen de voorlopers van Odiijk, Werkhoven en Cothen. Het waren eng- of brinkdorpen, zoals de meeste dorpen op de hoger gelegen delen van Nederland. In het moeras groeiden wilgen-, essen- en elzenbossen, die overigens niet zonder waarde waren: zo benutten de omwonenden het moerasbos voor de visvangst, de jacht op wild en gevogelte en het oogsten van wilgentenen en hakhout.

De Rijn afgedamd

Rond 1100 was het deel van de Rijn dat wij nu kennen als Kromme Rijn al gedegradeerd tot een zijrivier van de Lek, die niettemin jaarlijks buiten haar oevers trad. Bij hoog water kon ook het regen- en kwelwater uit de Heuvelrug niet worden afgevoerd en liep de 'badkuip' vol.

Het was in deze tijd dat bisschop Godebald van Utrecht zijn plannen ontwikkelde om het broekland te ontginnen. Het was dan ook het tijdperk van de Grote Ontginningen: de tijd waarin ook de Hollandse en Utrechtse veenmoerassen in cultuur werden gebracht en het veenweidelandschap werd gevormd dat wij nu nog kennen. Ontginningen konden zowel financieel als strategisch zeer voordelig zijn voor een landheer, in dit geval dus de bisschop. Inmiddels was veel ervaring opgedaan met systematische ontginning in Holland en Utrecht volgens het cope-systeem. Nu was het Langbroek geen veenmoeras – de bodem bestond vooral uit vette rivierklei – maar die methode kon ook hier worden toegepast. Voorwaarde was wel dat de Rijn bij Wijk bij Duurstede werd afgedamd en er een waterkering langs de Lek werd aangelegd: geen halve maatregelen, die dan ook grote economische, politieke en geografische consequenties zouden hebben. De 'dam bij Wijk' en de eerste Lekdijk kwamen waarschijnlijk tussen 1122 en 1130 gereed. Ze

Tot circa 1960 waren er volop grienden – vochtige akkers voor de teelt van wilgenhout – in het Langbroek. De vraag naar griendhout nam zo sterk af dat veel grienden niet meer werden onderhouden. Tegenwoordig hebben ze vooral een status als natuurgebied. foto VVV Kromme Rijnstreek/Marijke van Eijkeren





In het Langbroek zijn altijd percelen met elzen- of essenhakhoutbossen geweest, ook nu nog. Omdat de vraag naar hakhout de laatste decennia sterk is afgenomen, zijn deze bossen zeldzaam aan het worden en worden ze vooral in stand gehouden vanwege hun cultuurhistorische en natuurwaarden. foto Kees Volkers

maakten een einde aan de wateroverlast in wat we nu het Kromme-Rijngebied noemen; de bisschop moet kort na 1122 al zijn begonnen met het in cultuur brengen van de broekgronden en dat deed hij volgens het beproefde cope-systeem.

De cope: een modern ontginningsstelsel

In een cope-systeem geven de landheren, in dit gebied de bisschop van Utrecht

en de Domproost (de ‘huisbaas’ van het Domkapittel), een nauwkeurig afgebakend deel van hun territorium ter ontginning uit aan een copier of leenman. Die copiers waren meestal vertrouwelingen van de landheer, ook wel ministerialen of dienstmannen genoemd. De landheer had twee redenen om het land door hen te laten ontginnen: 1. het leverde hem geld op en 2. zo vormde hij een ring van schatplichtigen om zich heen die hem trouw beloofden. Dit was hard nodig

in een tijd waarin landheren voortdurend geldverslindende oorlogen uitvochten. In feite delegeerde de bisschop – tegen een redelijke vergoeding – de gang van zaken in zijn gebied aan de copiers, die daar macht en status aan ontleenden. De copiers verdeelden de cope in hoeven en zochten kolonisten om deze hoeven voor bewoning en bewerking geschikt te maken. De kolonisten waren niet per se boeren, het konden ook lieden uit de kringen van ministerialen zijn, die de hoeve verpachtten. In ruil daarvoor kregen de copiers of leenmannen het recht om belastingen of tienden te heffen en recht te spreken binnen hun ‘gerecht’. Meestal werden die taken gedelegeerd aan een plaatsvervangende functionaris: de schout. Zo ontwikkelde zich een samenleving van landheer, leenman of schout, landeigenaren en pachtboeren in een lappendeken van gerechten, onder jurisdictie van een leenman of schout. Overigens wisselden gerechten regelmatig van eigenaar, of werden ze opgedeeld of samengevoegd.

Het graven van weteringen

Na afdamming van de Kromme Rijn en de aanleg van de Lekdijk kon de eigenlijke cope-ontginning aanvangen. Om te beginnen liet de landheer een centrale wetering graven om het natte moeras te ontwateren: de Langbroekerwetering. Deze waterde bij Odijk uit in het restant van de (Kromme)

Rijn. Het hoogste punt van de wetering lag stroomopwaarts, onder Leersum, waar de wetering aansloot op de Amerongerwetering. Die laatste was al gegraven als achterwetering van een eerdere ontginning vanuit de Nederrijn.

Bij de bepaling van het tracé van de Langbroekerwetering was rekening gehouden met de principes van de cope-ontginning, die zo veel mogelijk uitgaat van een vaste breedte en diepte van een hoeve: respectievelijk 30 roeden (110 meter) en 6 voorling (1250 meter). De dwarssloten die afwaterden op de wetering lagen dus op een vaste afstand van elkaar. Zij liepen zo’n 1250 meter door in het achterland. Hier werden kades aangelegd met een achterwetering: in het noorden de Gooyerdijk met de Gooyerwetering en in het zuiden de Kleidijk/Landscheidingsweg met de Hoofdwetering. De achterkades moesten de ontginning beschermen tegen wateroverlast uit de omgeving: de Gooyerwetering ving het water op uit de Heuvelrug en de Hoofdwetering het water uit de oeverwallen van de Kromme Rijn. Zo werd het land opgedeeld in langwerpige percelen of hoeven met, als de terreinomstandigheden het toelieten, zo veel mogelijk dezelfde omvang, die waar een boerenfamilie goed van kon leven.

Ontginning in blokken

De ontginning vond plaats vanaf de Langbroekerwetering. Het is niet helemaal duidelijk of deze in één keer is gegraven of in fasen. In ieder geval is de ontginning wel in fasen verlopen, weliswaar kort achter elkaar, maar opgedeeld in afzonderlijke ontginningsblokken. Deze werden van elkaar gescheiden door een zijkade of zuwe, zodat ze elkaars waterhuishouding niet verstoorden. Elk ontginningsblok vormde dus een soort polder. Sommige zijkades of zuwen vielen samen met vanouds in het Langbroek aanwezige verbindingspaden, zoals de Cotherweg tussen Cothen en Doorn en de Broekweg tussen Werkhoven en Driebergen. Omdat kades of zuwen niet door water worden onderbroken dienden deze vanzelf ook als ontsluitingswegen. Bijzonder bij de ontginning van het Langbroek was dat de percelering afweek van de standaardmaat. In plaats van een breedte



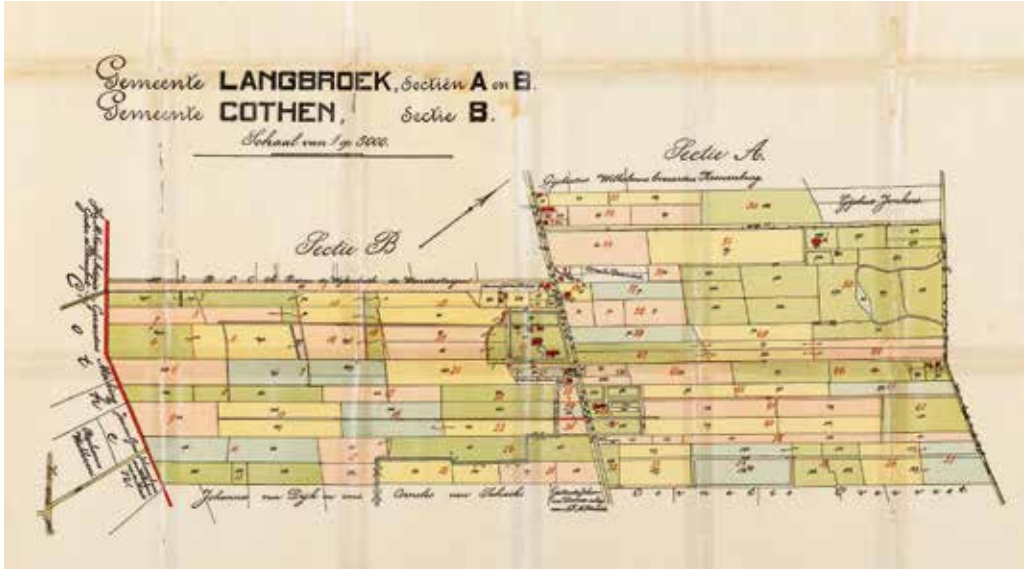
Langbroekerwetering in 1915. De boerderijen grenzen aan de wetering, die voor het verkeer en vervoer veel belangrijker was dan de Langbroekerdijk. Dit verklaart de vele bruggetjes vanaf de weg naar de afzonderlijke kavels. foto RAZU



Een wetering maakt gebruik van een natuurlijk verval. Het hoogteverschil is goed te zien bij de stuw in Odijk, waar de Langbroekerwetering uitmondt in de Kromme Rijn. De stuw is geplaatst in de jaren 70, toen de Langbroekerwetering haar functie als vaarwater voor schippers uit het Kromme-Rijngebied verloren had. foto Kees Volkers



De belangrijkste gerechten in het Langbroek waren min of meer gebaseerd op de 12e-eeuwse ontginningsblokken: Driebergen, Rijkseburg, Sterkenburg, Hardenbroek, Nederlangbroek en Overlangbroek. In de 19e eeuw zijn deze gerechten opgegaan in gemeenten. foto Ad van Bommel, 1999



De bezittingen van landgoed Rhodensteyn-Hindersteyn in de 19e eeuw. Veel percelen kwamen uiteindelijk in handen van enkele belangrijke geslachten, die vaak verbonden waren aan een van de vele kastelen in het Langbroek, denk aan namen als Van Wijckerslooth, Van Beuningen, Van Lynden en Van Hardenbroek. De oorspronkelijke verkaveling is nog altijd goed herkenbaar. bron: RAZU

van 30 roeden werd deze gehalveerd tot 15 roeden (55 meter), maar verlengd tot 12 voorling (2500 meter). De oppervlakte bleef dus gelijk, maar de percelen waren smaller en strekten zich uit aan beide zijden van de ontginningsbasis, van de Gooyerwetering tot aan de Hoofdwatering. De reden daarvan was het verschil in kwaliteit tussen de bodems ‘Gooywaarts’, die iets zanderiger en droger waren, en de bodems ‘Rijnwaarts’, die kleiiger en natter waren. Door de hoeven over de hele breedte van de ontginning uit te strekken had iedereen evenveel voor- of nadeel van de bodemverschillen.

Kern- en randontginningen

De verschillende ontginningsblokken zijn op de kaart, in namen en in het landschap nog goed te herkennen. Ontginningsblokken vormden vaak de basis voor de latere rechtsgebieden, de gerechten. Over wat precies tot het Langbroek behoorde – of nog behoort – en wat niet, bestaat geen eenduidigheid. Wel kunnen we een duidelijk kerngebied onderscheiden. Dat bestaat uit de ontginningsblokken waar een zuivere cope-ontginning aangetoond kan worden. Het kerngebied omvat dan het grootste deel van de voormalige gemeente Langbroek, plus de twee aangrenzende ontginningsblokken Vijftighoeven en Sterkenburg onder de voormalige gemeente Driebergen. Aan de achterzijden wordt deze ontginning begrensd door de Gooyer- en Hoofdwatering. Dit zijn ook de ontginningsblokken die afwateren op de Langbroekerwetering. De ontginningen daarbuiten, dus die tussen

Sterkenburg en Odijk, mochten niet op de Langbroekerwetering afwateren, omdat dat de afwatering van het kerngebied zou verstoren. Maar het oorspronkelijke Langbroek, het na 1122 ontgonnen gebied, behelsde ook ontginningen voorbij de Gooyerwetering tot aan de voet van de Heuvelrug en ontginningen onder Driebergen tot aan Zeist. Deze blokken hebben ook de kenmerken van een cope-ontginning, maar zijn in de overgangs-

gebieden onregelmatiger. De Langbroekerwetering loopt hier ook niet meer centraal door het ontginningsgebied, maar dient alleen nog als ‘eigene en partikuliere uijtwateringe’ voor de gerechten Over- en Nederlangbroek, Hardenbroek en Sterkenburg. Daarom loopt de kade – de Langbroekerdijk – aan de kant van Langbroek aan de zuidkant, maar na Sterkenburg aan de noordkant van de wetering: om het water uit het Driebergse-broek te weren. De knik in de dijk bij Sterkenburg is dan ook een markant punt.

Ontginningsfasen

De ontginning van het Langbroek was in 1122 of kort daarna ter hand genomen door bisschop Godebald, die als landheer in principe de rechten op de woeste gronden dacht te hebben. Hij werd echter meteen op de vingers getikt door de Domproost, die de bisschop er op wees dat de omringende bezittingen in Doorn en Cothen ooit aan de Domkerk waren geschonken, zodat de aangrenzende ontginning ook toekwam aan het Domkapittel. Het keizerlijk hof moest eraan te pas komen om de Domproost gelijk te geven. Hierna (1126) werd de reeds in



De systematische cope-ontginning wijkt sterk af van de onregelmatige verkaveling op het oude cultuurland. Linksonder: de stroomrug van de Kromme Rijn. Rechtsboven: de Langbroekerwetering met de boerderijen. illustratie Top. hist. atlas Utrecht



Hét vervoermiddel in Langbroek: de trekschuit. foto Razu

gang gezette ontginning van het oostelijke deel van het Langbroek overgenomen door het Domkapittel. De ontginningen onder Sterkenburg en Driebergen bleven bij de bisschop.

Langbroek

In Nederlangbroek begon de bisschop met het ontginningsblok Veertighoeven, dat zich uitstrekt tussen de toen al bestaande Cotherweg (naar Doorn) en een nieuwe kade, de huidige Wijkerweg. Bij Cothen loopt de grens van deze ontginning onregelmatig omdat hier al een oudere ontginning lag (het Overrijnseveld) en de standaardpercelering niet aangehouden kon worden. Na 1126 nam de Domproost de regie over de ontginning over. Hierna kwam het ontginningsblok Dertighoeven aan de beurt, tussen de Cotherweg en de (nu verdwenen) Hardenbroekse Zuwe/Stamerweg. Als laatste kwam het

blok Vijftighoeven aan de beurt (het latere Overlangbroek), tussen de Wijkerweg en de Amerongerwetering. Ten zuiden van de Langbroekerwetering kon in Vijftighoeven de standaard cope-maat niet worden aangehouden omdat het ontginningsgebied tussen de Langbroeker- en Amerongerwetering taps toeloopt. De cope-ontginning tussen de Lek en de Amerongerwetering – de Hoeven en het Leuterveld – was al voor 1122 gereedgekomen.

Driebergen

Onder Driebergen werd op last van de bisschop kort na 1122, en mogelijk zelfs al iets eerder, begonnen met de ontginningsblokken Aderwinkel en Driebergerbroek. Deze ontginningen zijn echter niet vanuit de Langbroekerwetering begonnen, maar vanuit het veenstroompje De Meer. Dit is nog steeds duidelijk te zien aan de percelering.

‘Bisschop Godebald begon in 1122 met de ontginning van het Langbroek, maar werd meteen op de vingers getikt door de Domproost: niet alle grond behoorde hem toe!’



Nederlangbroek aan de Langbroekerwetering in 1910. foto RAZU

De Langbroekerwetering loopt dwars door deze verkaveling heen, en moet dus iets later zijn aangelegd. Mogelijk tegen de zin van de bisschop, maar het was ook in diens eigenbelang dat het water uit de hoger gelegen ontginningsblokken netjes kon weglopen. De Langbroekerwetering doorsnijdt hier dus de bisschoppelijke percelering, maar ook de oude veenstroom de Meer – daarna opgedeeld in de Werkhovense Meer en de Driebergse Meer – alsmede de oeverwal van de Kromme Rijn om daar haar water te lozen. Het Driebergsebroek, dat niet op de Langbroekerwetering mocht afwateren, waterde uiteindelijk iets noordelijker af op de Kromme Rijn via de Driebergse Meer. Onder Driebergen viel het ontginningsblok Vijfentwintighoeven ook nog aan de Domkerk. Tussen deze ontginning en het bisschoppelijke blok Aderwinkel bleef een taps toelopend gebied over (een geer): de restontginning Sterkenburg. Deze viel ook onder de bisschop.

Randgebieden

Het oorspronkelijke broekgebied hield niet op bij de achterweteringen, maar liep door tot de voet van de Heuvelrug. Ook deze broekgebieden zijn na 1122 ontgonnen, met als belangrijkste het Leersumerbroek onder Leersum, het Tuilerbroek onder Doorn en een deel van het Driebergsebroek onder Driebergen. De ontginningen en de percelering van deze blokken sluiten aan op die van het kerngebied, maar 'verzanden' in de uitlopers van de Heuvelrug en vertonen afwijkingen ten opzichte van een zuivere cope-ontginning. Ze waterden ook niet af op de Langbroekerwetering. In het westen strekte het Langbroek zich destijds uit tot de Odijksesteeg, een kade die Odijk verbond met Zeist. Dit is nu de Odijkeweg die hier de Kromme Rijn kruist. Een paar honderd meter voor de brug monden nu de Langbroekerwetering en de Driebergse Meer uit in de Kromme Rijn.

Eeuwenoud cultuurlandschap

Na de ontginning namen 'kolonisten' het gebied al snel in gebruik. Langs de centrale wetering verrezen hun boerderijen in een lintbebouwing langs de Langbroekerwetering. De ontwikkeling van woonkernen bleef beperkt. Daarentegen verrees een rijkdom aan versterkte huizen en kastelen omringd door bos en fraaie tuinen. Door het afwisselende grondgebruik ontstond zo een aantrekkelijk landschap. Vandaag de dag is de ontginnings- en wordingsgeschiedenis van het Langbroek nog steeds goed in dit landschap af te lezen: een zeldzaam goed bewaard gebleven cultuurlandschap.

Lees meer over de kenmerken van het cultuurlandschap van Langbroek op pagina 40. Specifiek over de kastelen en landgoederen zal medio 2023 een speciale uitgave van Kromme Rijn vertelt! verschijnen. U kunt dit magazine nu al aanvragen via www.museumdorestad.nl/magazines

Verken de Langbroekerwetering per kano!

Rustig glijdt de kano door het water van de Langbroekerwetering. Je waant je ver terug in de tijd. Je stelt je voor hoe dit gebied – eens een moeras – door noeste arbeid is ontgonnen om er vruchtbare landbouwgrond van te maken.

LANGBROEKERWETERING

Met de aanleg van de Langbroekerwetering werd negen eeuwen geleden dit moerasgebied drooggelegd. De bisschop van Utrecht verkavelde het gebied in langgerekte copes (115 bij 1250 meter). Dit cultuurlandschap is weinig veranderd. Op elke kavel kwam een boerderij die groot genoeg was om in het eigen onderhoud te voorzien. De wetering voert regenwater en kwelwater af van de hellingen van de Utrechtse Heuvelrug.



KASTELEN EN LANDGOEDEREN

Ridders en heren bouwden vanaf de 12e eeuw versterkte woontorens, zie bijvoorbeeld kasteel Sterkenburg. In latere eeuwen werden dit buitenplaatsen, door adel bewoond als buitenhuis. Bij de kano-overdraagplaats tegenover kasteel Leeuwenburg zie je een kleine hagenpreekkapel met duiventoren. Een herinnering aan een katholieke schuilkerk, na de reformatie werden er kerkdiensten gehouden door de katholieke minderheid.



LANDBOUW

De diversiteit van de landbouw zie je overal: hoogstamboomgaarden, kersenteelt, schapen en melkvee. In de 21e eeuw is de historische gemengde bedrijvigheid van de boeren uitgebreid met zorgboerderijen, B&B's, natuurbeheer, kanoverhuur, voedselbos en paardenmaneges.

NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE

Rond 1875 stonden er honderden hardstenen limietpalen langs de rivier ter markering van het inundatiegebied. Nu staan er nog achttien, erop lees je de 'O' van het vroegere Ministerie van Oorlog.

START ROUTE

Camping Strosteege, tegenover Beverweerd of in Odijk, bij de ijsbaan. Stroomopwaarts volg je de wetering richting Langbroek. In Langbroek RA Cothergrift, RA Kromme Rijn tot Odijk RA bij de eindstuw de Langbroekerwetering weer op.

De route is 18 km lang.



Toeristische informatie

- | | |
|--|--|
| 1 www.bedandbreakfastdorestad.nl | 5 www.eetcafehetmolentje.nl |
| 2 www.strosteege.nl | 6 www.debrienenshof.nl |
| 3 www.bossewaard.nl | 7 www.katteveld.nl |
| 4 www.restauranttorbijn.nl | 8 www.bijenakke.nl |



Op www.vvvkrommerijnstreek.nl/ routes zijn meer mooie routes te vinden.

Een zeldzaam goed bewaard gebleven cultuurlandschap



foto Ria Dubbeldam

Het Langbroek is een van de oudste en zeldzaam goed bewaard gebleven cultuurlandschappen in de provincie Utrecht. Omarmd door de Kromme Rijn aan de ene kant en de Utrechtse Heuvelrug aan de andere is het een wat beschut gelegen gebied, een verstilte enclave waar de grote doorgaande wegen omheen lopen.

tekst Kees Volkers

Het is de moeite meer dan waard om een keer een wandel- fiets- of kanotocht te maken door het Langbroek. Het is een relatief rustig gebied en de boerderijen, de kastelen, de waterwegen, de verkaveling en het grondgebruik zorgen voor veel afwisseling. Er valt veel te genieten en het is frappant hoe goed we de ontginningsgeschiedenis van het gebied na al die tijd nog in het landschap af kunnen lezen.

Boerderijlinten

Op de kop van de kavels, langs de ontginningbasis, verzezen vanaf 1122 de boerderijen, waardoor de bekende lintbebouwing ontstond. Dit was een heel ander patroon dan dat van de es- of engdorpen op het oude cultuurland, waar de boerderijen bij elkaar rond de brink stonden en de akkers in onregelmatige patronen op de eng lagen.

De systematische cope-ontginning wijkt sterk af van de onregelmatige verkaveling op het

oude cultuurland en dat is op de kaart en in het landschap goed herkenbaar. Een gevolg van de smalle verkaveling in het Langbroek was dat de lintbebouwing vrij dicht op elkaar stond, maar aanvankelijk ook beperkt bleef tot één zijde van de Langbroekerwetering, daar de kavels aan beide zijden van de wetering doorliepen. De boerderijen lagen aan de kant van de wetering, die voor het verkeer en vervoer veel belangrijker was dan de Langbroekerdijk. Dit verklaart ook de vele bruggetjes vanaf de weg naar de afzonderlijke kavels.

Afwisselend grondgebruik

Ondanks latere invullingen en verstoringen is het oorspronkelijke ontginningpatroon opvallend goed bewaard gebleven. Het grondgebruik was in principe gericht op akkerbouw, maar verder in het achterland was meestal sprake van meer extensief landgebruik als hakhoutbos en hooi- en

braakland. Er zijn veel kaarten bewaard gebleven van hoeves waarop het grondgebruik wordt aangegeven. Eind 19e eeuw verdrong de veeteelt de akkerbouw. Daarnaast is de griend- (wilgen-) en hakhoutcultuur (essen- en elzenbossen) altijd belangrijk geweest. Tegenwoordig bestaat het grootste deel van het Langbroek uit weilanden, maar daarnaast zijn er nog veel hakhout- en landgoedbossen aanwezig. Door die afwisseling is het aantrekkelijk coulisselandschap, dat heel anders oogt dan het open cope-landschap in het Hollands-Utrechtse veenweidegebied. Zowel hakhout- als landgoedbossen hebben nu vooral een natuur- en recreatiefunctie en zijn voor een deel publiek toegankelijk.

Dorpskernen Neder- en Overlangbroek

Tussen Cothen en Doorn, bezittingen van het Domkapittel, lag al voor de ontginning een kade. Op het kruispunt van deze kade en de Langbroekerwetering met zijn boerderijenlint, was bij de ontginning al bewust plaats ingeruimd voor de bouw van een kerk. De parochie moet in de 12e eeuw zijn gesticht vanuit de moederkerk in Doorn. Rond de kerk ontwikkelde zich de woonkern Langbroek, vaak ook Nederlangbroek genoemd. Het oudste gedeelte rond de kerkbrink van Nederlangbroek is sinds 1966 een beschermd dorpsgezicht.

In 1337 is sprake van een afsplitsing van de parochie: in Overlangbroek verrees een tweede kerkje. Dit was in 1122 duidelijk niet gepland, want voor de bouw ervan moest een plekje worden gevonden door de Langbroekerwetering een stukje om te leiden. In tegenstelling tot Nederlangbroek ontwikkelde zich in Overlangbroek geen dorpskom.



Weidepercelen en landgoedbossen bij kasteel Walenburg en Sandenburg. Op de achtergrond de Utrechtse Heuvelrug. foto HUA

De bebouwing bestond naast de kerk, de pastorie en een schooltje vooral uit boerderijen, enkele versterkte huizen en wat arbeiderswoningen. Daarbij moeten we bedenken dat veel dorpsfuncties, zoals herbergen, gelagkamers en rechthuizen, doorgaans niet waren ondergebracht in een eigen gebouw, maar in een boerderij. Behalve Neder- en Overlangbroek ontwikkelden zich geen echte kernen. Bij kasteel Sterkenburg ontstond een buurtschap met een nu verdwenen kapel. In de 19e eeuw ontstond rond de Stenen Brug een woon-

buurtje op het kruispunt van de Langbroekerwetering en de Wijkerweg.

Woontorens en kastelen omringd door bos en tuinen

Kenmerkend voor het Langbroek is de rijkdom aan versterkte huizen en kastelen. De meeste liggen langs de Langbroekerwetering en worden omringd door bos en tuinen. Ze geven het Langbroek een arcadisch tintje. De meeste huizen zijn in de 13e en 14e eeuw ontstaan als stenen woontoren bij een boerderij. Van de nog



Links Nederlangbroek. Rechts: Overlangbroek. foto Kees Volkers



De Langbroekerdijk en de Langbroekerwetering als spil van het Langbroek. foto VVV Kromme Rijnstreek/Stijl fotografie



Kasteel Sterkenburg. foto VVV Kromme Rijnstreek/Marijke van Eijkeren



Poel op landgoed Beverweerd. foto Hans Dijkstra

bestaande huizen zijn Sterkenburg en Hardenbroek de oudste, ook Weerdesteijn, Hindersteijn, Lunenburg, Walenburg en Sandenburg stammen uit de 13e eeuw, Zuijlenburg en Groenesteijn uit de 14e eeuw. Het grote aantal stenen huizen wijst erop dat de kolonisten in het ontginningsgebied relatief welvarend waren. In tegenstelling tot boeren op het oude land, die plichtig (horig) waren binnen oude machtsstructuren, waren de kolonisten in de nieuwe ontginning onafhankelijke landbezitters, die vrij over hun eigendommen konden beschikken. Deels waren zij afkomstig uit de ministeriale, dus welvarende families, maar ook andere landbezitters wisten zich op te werken. Dit uitte zich in de 13e en 14e eeuw in de bouw van stenen woontorens. Hoewel dit verdedigbare bouwwerken waren, staat vast dat ze vooral een statusverhogende functie hadden: wie erbij wilde horen bouwde een stenen toren. Zo'n versterkt huis werd dan meestal 'in leen' gegeven aan de landheer om de elitaire status te bevestigen. Landheren waren de bisschop, de Dompriost of heren die deze rechten via hen hadden verkregen, zoals de graaf van Holland, de hertog van Gelre, de heer van Abcoude en anderen. De stenen woontorens werden in de loop der tijd uitgebreid en omringd door een

enkele, dubbele of zelfs driedubbele gracht. Behalve Walenstein en Groenesteijn zijn bovengenoemde huizen in de 16e eeuw erkend als ridderhofstad. De eigenaar van een ridderhofstad mocht zich tot de (land) adel rekenen, met bijbehorende privileges en bestuursfuncties. De kastelen kregen in de loop der tijd meer het karakter van een buitenplaats. Bij sommige kastelen is de oorspronkelijke woontoren nog aanwezig, zoals bij Sterkenburg, Lunenburg en Weerdesteijn, in andere gevallen zijn ze sterk verbouwd, zoals Sandenburg. Er zijn ook kastelen verloren gegaan; van Groenesteijn en Rijsenburg zijn alleen poortgebouwen bewaard gebleven.

Wegen en waterwegen

Voor de ontginning in de 12e eeuw een aanvang nam, liepen er al enkele verbindingen door het moeras, waaronder paden van Cothen naar Doorn, van Werkhoven naar Weerddorp (Driebergen) en van Odijk naar Zeist. Deze paden zullen in de winter nauwelijks begaanbaar zijn geweest, maar moeten toen al als een soort kade zijn aangelegd. Tijdens de ontginning van Langbroek kregen ze een functie als zijkade of zuwe, waarbij ze ongetwijfeld zijn verhoogd en rechtgetrokken. De wegen in het gebied lagen alle op kades

die de ontginningsblokken afbakenden. Het verkeer ging vooral over water, de Langbroekerwetering was de 'hoofdweg'. In 1635 kwam de Cothier Grift gereed tussen de Kromme Rijn bij Cothen en de Langbroekerwetering, met een sluis in Nederlangbroek. De Grift verkortte de vaartijd naar en van Utrecht met anderhalf tot twee uur vergeleken met de route via de bochtige Kromme Rijn. Het werd hierna nog drukker op de Langbroekerwetering. De hoofdwegen van Utrecht naar Wijk bij Duurstede en naar Doorn en Rhenen lopen vanouds om het Langbroek heen: via de stroomruggen van de Kromme Rijn en de voet van de Heuvelrug. Daardoor is het gebied relatief geïsoleerd gebleven: een verstilde enclave. De weg van Cothen naar Doorn is altijd de belangrijkste geweest, ze doorsnijdt het Langbroek halverwege. De rust werd eind 19e eeuw even verstoord door de Ooster Stoomtram Maatschappij, die in 1885 een tramlijn opende van Doorn naar Wijk bij Duurstede via Langbroek en Cothen. Begin 20e eeuw werden steeds meer wegen verhard. De autobus nam het over van de trekschuit en beurtschippers gingen over tot de aanschaf van een vrachtauto. De

waterwegen verloren snel aan betekenis, maar ook de stoomtram ging hierdoor in 1931 ter ziele. De waterwegen bleven voor de waterhuishouding van groot belang. Tot in de jaren 1960 was die in handen van verschillende kleine waterschappen, die soms nog teruggingen tot de vroegste ontginningsblokken. Een van de oudste was het waterschap Langbroek dat al voor 1430 bestond. In de periode 1968-1971 zijn de kleine waterschappen opgegaan in het waterschap Kromme Rijn, dat in 1994 weer opging in het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Een negenhonderd jaar oud cultuurlandschap

Op het oog is het Langbroek nog steeds een agrarisch gebied, al hebben veel boerderijen alleen nog een woonfunctie en leven steeds minder bewoners van de landbouw. Het 'geplande' dorp Nederlangbroek heeft zich bescheiden ontwikkeld met naoorlogse uitbreidingen, in tegenstelling tot Overlangbroek, dat altijd klein is gebleven. Het Langbroek is vrij gebleven van grootschalige nieuwbouw. Natuurontwikkeling en recreatie zijn belangrijker geworden, kasteelterreinen

en hakhoutbossen zijn toegankelijk gemaakt voor wandelaars en staan deels onder beheer van organisaties als Staatsbosbeheer en Het Utrechts Landschap. Zo is de moderne tijd uiteraard niet aan het Langbroek voorbijgegaan. Des te opmerkelijker is het dat het oorspronkelijke patroon van de 12e-eeuwse cope-ontginning – na negen eeuwen – nog zo goed bewaard en herkenbaar is gebleven. De centrale as van deze oude ontginning is nog altijd de Langbroekerwetering met de halverwege verspringende Langbroekerdijk. De verkaveling, die teruggaat op de oorspronkelijke cope-maten, met zijkades en de achterweteringen, is nog zeer authentiek, net als de lintbebouwing met de vaak monumentale boerderijen, de versterkte huizen en kastelen met de omringende landerijen, de dorpskernen van Neder- en Overlangbroek, de griendpercelen en hakhoutbossen, het afwisselende coulisselandschap van open weidegebied en bospercelen. De Langbroekse ontginning is een uniek cultuurlandschap, dat sterk afwijkt van het open cope-landschap in de Utrechts-Hollandse veenweidepolders en een heel eigen plek inneemt in het Kromme-Rijngebied.



Weidelandschap bij Wijk bij Duurstede. foto VVV Kromme Rijnstreek/Marijke van Eijkeren

Interview • Dennis van de Waardt

Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden staat samen met andere partners aan de lat voor het waterbeheer in het Langbroek. Geen sinecure. Het watersysteem moet zich aanpassen aan klimaatverandering en er ligt een flinke uitdaging wat betreft waterkwaliteit en biodiversiteit. Gebiedsmanager Dennis van de Waardt licht de uitdagingen tijdens een wandeling toe.

‘Het waterbeheer in Langbroek staat voor flinke uitdagingen’

Niko van der Sluijs, foto Hans Dijkstra

Tot voor kort was de landbouw leidend in het waterbeheer, dus relatief eenvoudig en overzichtelijk. Hoe is dat nu met al die verschillende belangen?
‘Gemeenten bijvoorbeeld willen een goede afvoer van het rioolwater, boeren hebben een haat-liefdeverhouding met water en drinkwaterbedrijf Vitens moet over zuiver en voldoende drinkwater kunnen beschikken. Om die reden werkt het hoogheemraadschap intensief samen met alle belanghebbende partijen aan de Blauwe agenda voor het Langbroek en de Heuvelrug van Amerongen tot voorbij Zeist. We bespreken onder meer hoe om te gaan met de kwelstromen die tot in het Langbroek reiken maar dreigen op te drogen. Verdroging van de flank van de Heuvelrug betekent een slechtere waterkwaliteit. We proberen daarom in de natuurgebieden zo goed mogelijk water vast te houden en ook op de flank minder water het gebied uit te laten stromen., in plaats van het snel af te voeren via de Langbroeker-wetering. Daarvoor hebben we de afgelopen jaren samen met landgoedeigenaren veel maatregelen genomen: stuwtjes, afsluiters en duikers geplaatst. De kunst is om zo voor alle vraagstukken een nieuw evenwicht te vinden, ofwel een robuust watersysteem te ontwerpen.’

Wat bedoel je met een robuust systeem?
‘Een veerkrachtig systeem dat grote veranderingen, waaronder de gevolgen van de klimaatverandering, kan opvangen. We moeten ons voorbereiden op droge zomers, natte winters, perioden met piekbuien en een veelvoud

van forse stormen. Veranderende weersomstandigheden zijn van alle tijden, maar nu gaat het wel in een erg rap tempo. Een voorbeeld van onze klimaatadaptieve aanpak is het waterbergingsgebied Blokhoven op het Eiland van Schalkwijk. We hebben daar twee vliegen in één klap geslagen: een gebied is ingericht als piekberging waar we bij langdurige neerslag water kunnen bergen. En in de zomer zetten we het gebied eenmaal per twee weken onder water, om te demonstreren hoe de Nieuwe Hollandse Waterlinie functioneerde. Land kon onder water worden gezet (geïnundeerd) om de vijand tegen te houden.’

Op een bankje langs de Kromme Rijn zit een oude man van de zon te genieten. Voor hem springt mijn hond het water in en komt met vier ‘modderlaarzen’ teruggelopen. Tijdens mijn gemopper over de vieze rivierbodem, word ik door hem gecorrigeerd. ‘Mijnheer, we hebben niets te klagen. Het water is prachtig schoon. 25 jaar geleden was het wel anders. Toen zwommen we met de eenden tussen de rotzooi. Er was altijd schuim op het water en de lucht die van het water kwam streekte je neus niet. En dan druk ik mij nog voorzichtig uit.’ Dennis van de Waardt vindt het geschetste beeld heel herkenbaar.

‘In die tijd waren er veel ongezuiverde riooloverstorten, waardoor de – toen nog behoorlijk fosfaatrijke – wasmiddelen in het oppervlaktewater kwamen. De agrarische sector ging gemakkelijker om met

gewasbeschermingsmiddelen en er werd ruim bemest. Onvermijdelijk kwamen er meststoffen in het water terecht, wat leidde tot een welige algengroei. Afstervende algen veroorzaakten schuim op het wateroppervlak. Tegenwoordig gaat rioolwater direct naar een rioolwaterzuiveringsinstallatie en zijn bemesting en gewasbescherming aan strakkere regels gebonden. Helaas kan het huidige rioolsysteem nog niet alle rioolwater naar de waterzuivering pompen. Bij zware regenbuien kan het in oudere wijken, waar het regenwater en het toiletwater bij elkaar komen, te veel worden. In dat geval gaan de uitlaatventielen naar de Kromme Rijn open. We hebben het dan wel over sterk verdund rioolwater vanwege de grote hoeveelheden hemelwater. In nieuwe wijken is er een gescheiden systeem. Het afvalwater gaat naar de rioolzuivering en het hemelwater wordt direct naar het oppervlaktewater geleid.’

In Nederlandse wateren leven invasieve exoten, ofwel planten en dieren die van nature niet in ons land thuishoren. Ze kunnen een bedreiging zijn voor onze inheemse soorten en dus voor de biodiversiteit. Hoe is de situatie in het Kromme Rijngebied?
‘Ook hier hebben we daarmee te maken. Door opwarming van het klimaat stijgt hun overlevingskans. In ons gebied komen exoten voor als grote watervanell, ongelijkbladig vederkruid, muskusratten, Japanse duizendknoop en Amerikaanse rivierkreeft. Sommige vinden geruisloos een plaats in ons ecosysteem. Maar Japanse duizendknoop groeit snel en is nauwelijks te bestrijden. Wij doen dat laatste alleen op cruciale punten in dijken en waar fundamente van gebouwen gevaar lopen . De bekende muskusrat is ooit ingevoerd door een Tsjechische graaf, die het dier wilde gaan gebruiken voor bontproductie. Achteraf geen handige zet. Het hoogheemraadschap verzorgt al jaren de muskusratbestrijding in heel zijn werkgebied.’

In de Langbroekerwetering zitten hier en daar stuwen. Waarvoor dienen die?
‘Ze houden het waterpeil op orde. Zonder stuwen krijgen we snel te droge of juist te natte gebieden. Ook in de Kromme Rijn zijn (moderne) stuwen naast de oude sluizen te vinden. Een leuk detail is dat alle stuwen in de grotere wateren zijn voorzien van vispassages. De stuw in de Langbroekerwetering bij Odijk is 25 jaar geleden als eerste van zo’n vispassage voorzien. Inmiddels hebben we ruim negentig stuwen, gemalen en inlaten in ons gebied passeerbaar gemaakt voor vissen.’

In 2027 moet Nederland voldoen aan de Europese regelgeving voor waterkwaliteit en -biodiversiteit, de EU Kaderrichtlijn Water. Gaat dat lukken?’
We worstelen daar wel mee. Veel gebieden moeten nu



Dennis van de Waardt bij een stuw met vispassage in de Langbroekerwetering.

eenmaal ontwaterd worden en dat gebeurt via hoofdwatergangen. Deze ‘watersnelwegen’ zijn ooit voor deze functie gegraven en niet ingericht als natuurlijk, ecologisch walhalla. Om goed water aan en af te kunnen voeren worden de watergangen regelmatig gemaaid en de waterplanten verwijderd. Dat staat deels op gespannen voet met de Europese waterkwaliteitsdoelstellingen, waarin waterplanten juist een belangrijke rol spelen. Maaien is nadelig voor deze planten en heeft ook enige impact op de fauna. We proberen hier een goede balans in te brengen door de aanleg van natuurvriendelijke oevers, herinrichting van het watersysteem en door waterplanten niet in één keer, maar in fasen te maaien.’

Nu er steeds meer extreem droge zomers komen, wordt de aanvoer van water een probleem. Nemen jullie daarvoor maatregelen?’
Zeker. Daarvoor is onder andere een aanvoergemaal gepland bij de inlaat van de Kromme Rijn in Wijk bij Duurstede. Die kan bij aanhoudende droogte het Kromme Rijngebied bedienen met water uit de Neder-Rijn. In historisch perspectief is daarmee de cirkel rond: 900 jaar geleden werd de Kromme Rijn afgedamd. Binnenkort kunnen we zelfs bij hele lage waterstanden nog water inlaten. We staan in het Langbroek voor pittige uitdagingen. Nauw overleg met de belanghebbende partijen blijft cruciaal. Daarnaast zullen we zoveel mogelijk in de pas moeten lopen met nationale en Europese wetgeving. Stilstaan is geen optie.’

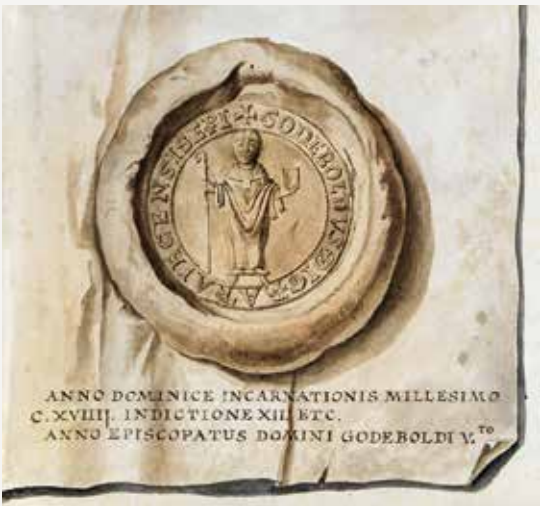
Hoe zat het ook alweer?

Rijn wordt Kromme Rijn

Het is nauwelijks nog voor te stellen, maar de Rijn die bij Katwijk uitmondt, was ooit de belangrijkste rivier richting de Noordzee. De Rijn was onderdeel van de Romeinse Limes (noordelijke grens). De afdamming van deze rivier bij Wijk bij Duurstede in 1122, in opdracht van de Utrechtse bisschop Godebald, betekende het einde als belangrijke vaarroute en waterafvoerroute. Ten tijde van de afdamming was de Rijn ongeveer 100 meter breed. Toen Wijk bij Duurstede in 1300 stadsrechten kreeg, een stadsmuur bouwde en grachten groef, ontstond er

behoefte aan toevoer van water. Daarom werd er in de dam een waterinlaat voor de grachten gemaakt. Het water vulde ook automatisch de oude rivierbedding, waardoor weer enige scheepvaart richting Utrecht mogelijk werd. Sinds er in de 14 eeuw weer water in de rivier staat, draagt de meanderende rivier de naam Kromme Rijn.

Bisschop Godebald (1114-1127) stond aan de basis van de afdamming van de Rijn. Hier afgebeeld op het zegel dat hij gebruikte. natekening door Dirk van Atteveld uit de 17e eeuw. bron:: HUA



Waar is de dam in de Rijn?



Illustratie Ad van Bemmél, 2009.

Sta je op de Lekdijk aan de oostkant van Wijk bij Duurstede, dan zie je een kanaal landinwaarts gaan. Zou dit de Kromme Rijn zijn? En ligt hier ergens de bijna 500 meter lange dam waarmee in 1122 de rivier is afgesloten. Niet? Maar hoe zit het dan? Het kaartje uit het boek *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland* van Ad van Bemmél uit 2009 maakt veel duidelijk. De Rijn liep vroeger door tot aan de westkant van Wijk om daar zijn route in noordelijke richting naar Utrecht te vervolgen. Dáár begint dan ook de oude rijdsdam en is de grens tussen Neder-Rijn en Lek getrokken. Het kanaal aan de oostkant van Wijk is van veel latere datum. Eind 19e eeuw is hij gegraven voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie, die een tweede ring van forten kreeg. Ook moest het kanaal verdroging van het achterland tegengaan. Aan het eind van het kanaal ligt het inundatiesluiscomplex, dat aansluit op de Kromme Rijn en de waterhoogte in het eerste deel van de rivier regelt. Veel officiële bronnen vermelden ten onrechte dat het water afkomstig is van de Lek. Zoals het kaartje laat zien, gaat de Neder-Rijn iets verderop over in de Lek.

Wat zijn dat voor paaltjes op de dijk en in Wijk bij Duurstede?



foto's Hans Dijkstra



Dit zijn 18e- en 19e-eeuwse hardstenen dijkslagpalen. De palen gaven aan wie welk stuk dijk moest onderhouden. Op de Lekdijk Benedendams (Vreeswijk-Schoonhoven) zijn ze nog veel aanwezig. Bovendams (Rhenen-Vreeswijk) staan er nog maar enkele; bij de dijkverzwaring van 1988 zijn de meeste verwijderd. Ze sieren nu het straatbeeld in Wijk als anti-parkeerpalen. De rol van de dijkslagpalen is overgenomen door moderne hectometerpaaltjes. Meer over watererfgoed zie: hdsr.nl/watererfgoedkaart.

Bovendams versus benedendams

Waar ligt de Lekdijk Bovendams en de Lekdijk Benedendams? Licht de scheiding bij de afgedamde Rijn bij Wijk bij Duurstede? Nee, bovendams en benedendams verwijzen naar een andere dam: die in de Hollandse IJssel bij Vreeswijk. Dat zit zo: door afdamming van de Rijn in 1122, de aanleg van dijken en de ontginning van de venen nam de wateroverlast in Holland sterk toe. Het water kon via de Hollandse IJssel nog vrijelijk naar binnen stromen, tot ergernis van de graven van Holland. Utrecht zag zich in 1285 gedwongen om ook de Hollandse IJssel af te dammen. Sindsdien loopt de Lekdijk aaneengesloten door tot Schoonhoven, waar werd aangesloten op de Hollandse dijkstructuren. Vanaf die tijd sprak men voor het stroomopwaartse deel over de Lekdijk Bovendams (Rhenen-Vreeswijk) en voor het stroomafwaartse deel de Lekdijk Benedendams (Vreeswijk-Schoonhoven). Tevens werden twee dijkcolleges ingesteld: het Hoogheemraadschap Leckendijck Bovendams en het Hoogheemraadschap Leckendijck Benedendams.



Voel en ruik de historie – het archief is voor iedereen

Om het naadje van de kous te weten gingen de auteurs van dit magazine terug naar het originele bronmateriaal. De documenten en afbeeldingen die ze vonden, zijn voor iedereen toegankelijk: online en via uitgeverijen en (online) boekwinkels, maar vooral via de archiefinstellingen in Woerden, Utrecht en Wijk bij Duurstede. De Utrechtse archieven: komt dat zien, komt dat onderzoeken! U bent welkom.



De archiefinstellingen zijn zowel 'live' als online te bezoeken. Het Utrechts Archief bijvoorbeeld is met ruim 30 kilometer aan archieven, beelddocumenten en publicaties een waar mekka voor mensen die de geschiedenis van de provincie en de stad Utrecht willen uitpluizen. In de studiezalen van de drie Utrechtse archieven – het Regionaal Historisch Centrum Rijnstreek en Lopikerwaard (RHC), Het Utrechts Archief (HUA) en het Regionaal Archief Zuid Utrecht (RAZU) – zijn de originelen van oude documenten en kaarten aan te vragen en in te zien. Je voelt en ruikt de historie. Een groot deel van hun collecties is ook in gescande vorm te raadplegen op: rhcrijnstreek.nl, hetutrechtsarchief.nl en www.razu.nl.

Herdenkingsboek

De dam bij Wijk en het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen

De herdenking van 900 jaar afdamming van de Kromme Rijn wordt ook gevierd met een herdenkingsboek. De rijk geïllustreerde, gebonden uitgave ziet het levenslicht op vrijdag 9 september, voorafgaand aan de Open Monumentendag 2022. Het boek beschrijft de gevolgen van de dam, hoe het landschap en de bewoning van het Kromme Rijngebied er in die tijd uitzag, maar ook

hoe de ontginning van het Langbroek, infrastructuur en organisatiestructuren zich in de middeleeuwen ontwikkelden. Naast het boek komt een digitaal

te raadplegen kaart van het Kromme Rijngebied. Daarop worden de middeleeuwse landschapselementen (watergangen, kastelen, gerechten, et cetera) op het huidige landschap geprojecteerd. In het boek zit een uitklapbare papieren versie van deze kaart.

Tijdens een symposium op 9 september 2022, georganiseerd door het Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU), wordt het

boek met de bijbehorende kaart feestelijk gepresenteerd.

Verwacht: 9 september 2022
Auteurs: Ad van Bommel, Kim Cohen, Taco Hermans, Jan Huiting, Hans Renes en Kaj van Vliet
Redactie: Ria Vonk, Hans Renes en Ad van Bommel
Uitgeverij Verloren
Historische Reeks van de Historische Kring Tussen Rijn en Lek
Winkelprijs €20,-

Het Utrechts Archief heeft een expositieruimte aan de Hamburgerstraat 28. Van 22 maart tot 11 november 2022 is daar de tentoonstelling *Water! Vriend of vijand?* te zien over 900 jaar waterbeheer in de provincie Utrecht. Voor de echte liefhebbers organiseert Het Utrechts Archief daarnaast nog cursussen, bijvoorbeeld in het ontcijferen van middeleeuwse teksten.

Geraadpleegde bronnen

De bronnen die de auteurs voor hun artikelen hebben gebruikt, zijn te vinden in de bibliotheek van Het Utrechts Archief. Veel van deze publicaties zijn ook te raadplegen in de studiezaal van het RHC en het RAZU.

Wilt u nóg meer weten over de aanleg van de dam in de Rijn, de Lekdijk en het Langbroek? Het RHC in Woerden beheert de archieven van Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden en alle rechtsvoorgangers, waaronder het eeuwenoude archief van Hoogheemraadschap Lekdijk Boven-dams of het waterschap Kromme Rijn. Op de websites van de archieven zijn adressen en openingstijden te vinden.

Een dam in de Rijn én een rel in Utrecht

Bommel, Ad van, 2009. *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland*. Historische Reeks Kromme-Rijngebied 9, Verloren, Hilversum.

Dekker, C., 1980. *De dam bij Wijk*, Nederlands Archievenblad 84 (1980), 248-266.

Dekker, C., 1983. *Het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen*. Walburgpers, Zutphen.

Vliet, Kaj van, 1995. *Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw gezien*, Jaarboek Oud-Utrecht (1995), 5-52.

Vliet, Kaj van, 2000. *De stad van de burgers (1122-1304)*, in: R.E. de Bruin e.a. (red.), *Paradijs vol weelde. Geschiedenis van de stad Utrecht*, 73-112. Matrijs, Utrecht.

Negen eeuwen Lekdijk

Bommel, Ad van, 1999. *De ontginning van Langbroek, van wildernis naar cultuurlandschap*. In: Het Kromme-Rijngebied: tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', p. 2-22.

Blijdenstijn, Roland, 2015. *Tastbare Tijd 2.0. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*. Stokerkade, Amsterdam.

Boer, Henk e.a., 2001. *Utrechtse Dijken langs Neder-Rijn en Lek*. Matrijs

i.s.m. Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Donkersloot-de Vrij, Marijke. e.a., 1993. *De Stichtse Rijnlanden: geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen*. Matrijs, Utrecht.

Gaasbeek, Fred en Teun Winkelman, 1996. *Lopik, geschiedenis en architectuur*. Kerckebosch, Zeist.

HWBP dijkversterkingsproject Centraal Holland, 2016. *Terra Incognita. Kwaliteitskader Noordelijke Rijn- en Lekdijk Amerongen – Schoonhoven*. Te downloaden van https://issuu.com/terra-i/docs/15092016_eindrapport_webversie Smits. J.A.M. en O.J. Wttewaal, 1991. *Houten, historische bebouwing*, Kerckebosch, Zeist.

Langbroek: ontginning en landschap tot nu

Bommel, Ad van, 1999. *De ontginning van Langbroek, van wildernis naar cultuurlandschap*. In: Het Kromme-Rijngebied: tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', p. 2-22. Blijdenstijn, Roland, 2015. *Tastbare Tijd 2.0. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*. Stokerkade, Amsterdam.

Dekker, C., 1983. *Het Kromme-Rijngebied in de Middeleeuwen*. Walburgpers, Zutphen.

Ginkel-Meester, Saskia van en Marinus Kooiman, 1990. *Langbroek, geschiedenis en architectuur*, Kerckebosch, Zeist.

Ginkel-Meester, Saskia van en Fred Gaasbeek, 1990. *Driebergen-Rijsenburg, geschiedenis en architectuur*, Stichting Publicaties Oud-Utrecht.

Provincie Utrecht/OKRA, 2011. *Kwaliteitsgids Utrechtse landschappen, katern Rivierengebied*. Downloaden: https://www.provincie-utrecht.nl/sites/default/files/2020-03/kwaliteitsgids_rivierengebied_12-07-2011.pdf

Tuuk, Luit van der, 2019. *De Meer en de ontginningen onder Driebergen, Het Kromme-Rijngebied* (2019), p. 19-29.

Het Kromme Rijnpad: barstensvol cultuurhistorie



Het Kromme Rijnpad is misschien wel de mooiste wandelroute in de provincie Utrecht. Deze gevarieerde wandeltocht tussen hartje Utrecht en Wijk bij Duurstede volgt de loop van de Kromme Rijn en voert deels over een oud jaagpad. De route 29 kilometer lang, maar op te delen in verschillende etappes. De route heeft een eigen bewegwijzering en is opgenomen in het Wandelnetwerk Kromme Rijnstreek.

In Utrecht zie je waartoe de twist over de afdamming van Rijn 900 jaar geleden in 1122 heeft geleid. De stad kreeg stadrechten (zie pagina 4-8), waardoor ze stadsmuren mocht bouwen en singels mocht graven. Utrecht groeide uit tot de belangrijkste stad van Nederland. Pas rond 1600 namen Amsterdam en Haarlem het voortouw over.

Buiten de stad valt er langs de rivier te genieten van een grote verscheidenheid aan flora en fauna, statige kastelen en landgoederen en boomgaarden vol kersen, appels en peren. Ontdek ook delen van de Romeinse Limes en de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Een wandeltocht voor op je bucketlist!

Zie www.krommerijnpad.nl.

Over deze route is ook een mooie wandelgids met veel wetenswaardigheden. Verkrijgbaar bij VVV Wijk bij Duurstede en bij VVV Houten.



Colofon

De Kromme Rijn vertelt is een speciale uitgave van Museum Dorestad. In vier edities in 2022-2023 belicht het magazine de rijke geschiedenis van de Kromme Rijnstreek.

bladmanager

Martin Vastenhout, vicevoorzitter Museum Dorestad

hoofredactie

Niko van der Sluijs

tekstproductie

Kaj van Vliet, Het Utrechts Archief
Kees Volkers
Niko van der Sluijs
Adriaan Geuze
Ria Dubbeldam, gaw ontwerp+communicatie
Martine van Amerongen, VVV Kromme Rijnstreek

eindredactie

Ria Dubbeldam, gaw ontwerp+communicatie

lezersgroep

Stefan Poelman (voorzitter Museum Dorestad), Helene ten Heuvel (bestuurslid VVV Wijk bij Duurstede), Martine van Amerongen (marketing VVV Kromme Rijnstreek), Jannes van Hove (HDSR), Dennis van der Waardt (HDSR), Clarion Wegerif (HDSR), Matthé de Klein (Stichting Kersenpromotie), Richard Hol en Shannen Versteeg (social media marketeers VVV Kromme Rijnstreek en Museum Dorestad)

vormgeving

Cecile van Wezel,
gaw ontwerp+communicatie
Miek Saaltink, Oer Ontwerp (basisontwerp)

lithografie en aanvullend beeldresearch

Hans Dijkstra, gaw ontwerp+communicatie

abonnement

Kosteloos, zie www.museumdorestad.nl/magazines

druk

Senefelder

oplage

15.000

coverfoto

VVV Kromme Rijnstreek/Marijke van Eijkeren

ISSN 2773-1960

Dit eerste magazine in de reeks De Kromme Rijn vertelt is tot stand gekomen in samenwerking tussen Museum Dorestad, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, Het Utrechts Archief en VVV Kromme Rijnstreek.

De uitgave is mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het Leader-programma van de Europese Unie, de Provincie Utrecht, het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, de Krommerijnstreek gemeenten Bunnik, Houten en Wijk bij Duurstede, VVV Kromme Rijnstreek en Museum Dorestad.

**Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling:
Europa investeert in zijn platteland.**



provincie Utrecht



gemeente Houten



Neem een gratis abonnement op 'De Kromme Rijn vertelt'

Duik in de geschiedenis en neem een kosteloos abonnement op 'De Kromme Rijn vertelt'!

In 2022 en 2023 verschijnen in totaal vier magazines. Neem een abonnement via www.museumdorestad.nl/magazines. Museum Dorestad zorgt ervoor dat de magazines bij u terecht komen.



Kastelen en landgoederen

Wat gebeurde er na de periode van de afdamming? Kloosters en edelen namen de ontginning ter hand. De kastelen en landgoederen zijn blijvende herinneringen aan het bruikbaar maken van dit gebied. Lees alles over deze periode en wat er nu op de kastelen en landgoederen gebeurt.



Fruitteelt en de Romeinen

Boomgaarden zijn kenmerkend voor de Kromme Rijnstreek. Ze groeien op de vruchtbare oeverwallen van de Kromme Rijn. Dit tijdschrift verschijnt als de boomgaarden in bloei staan. Extra aandacht is er voor de kersenteelt en de kersentijd. Altijd een feestelijke periode in de streek. In dit magazine zit een apart katern over de Romeinen en de Limes en wat de Romeinen in deze contreien voor de landbouw hebben betekend.



Dorestad en de Vikingen

Dit magazine verschijnt een paar weken voor de opening van het nieuwe Museum Dorestad. Er staat alles in over Dorestad: het Rotterdam van de vroege middeleeuwen. Lees over de nieuwe en interactieve vaste tentoonstelling en over de spectaculaire Dorestad Experience. Dit magazine bevat een apart katern over de Vikingen waarin feiten van fabels en fictie van elkaar worden gescheiden.

www.museumdorestad.nl/magazines

